

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції

Панельна дискусія «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» (19–20 травня 2022 р.)

Уже незабаром війна Росії проти України ввійде до підручників як приклад найбільшого після катастрофічної афери А.Гітлера геостратегічного прорахунку. Передумови цього протистояння, українсько-російські відносини в історичній ретроспективі, логіка розвитку подій, їх наслідки для безпосередніх та опосередкованих учасників формують величезне дослідницьке поле. Власне, першою спробою істориків відрефлексувати початковий етап повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну крізь призму віддаленого й недавнього минулого і стала панельна дискусія, організована та проведена впродовж двох днів травня 2022 р. Інститутом історії України НАН України. До участі було запрошено 17 доповідачів. Захід відбувався в онлайн-форматі з трансляцією на фейсбук-сторінці установи. Репости з посиланнями поширили кілька сотень користувачів. Прямий ефір першого дня дискусії зібрав до 500, другого – понад 800 переглядів. Запис трансляції, розміщений на фейсбук-сторінці інституту¹, подивилися більше 2 тис. користувачів. Також він доступний на ютуб-каналі «Історія України періоду Другої світової війни»². Доповіді викликали жваве обговорення.

Предметом наукової полеміки під час панельної дискусії стали міжнародні відносини, в контексті яких реалізовувався антиукраїнський курс Кремля. Квінтесенцією відповідного блоку обговорюваних проблем можна вважати позицію провідних держав світу щодо експансіоністського курсу Росії, прагнення віднайти можливості діалогу з її керівництвом і навіть спроби «умиротворення» диктатора.

Окремо розглядалися питання індивідуального і групового досвіду громадян України в умовах російської агресії й окупації. Осмислення розмаїтої, неоднозначної палітри відчуттів та переживань, зміни соціальних ролей, статусів, моделей поведінки, активізація громадянського суспільства у формі волонтерства, інших ініціатив, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, підтримку тих категорій населення, які стали жертвами війни, ставлять дослідників перед необхідністю, по-перше, акумулювати критичної маси джерел, що за воєнних обставин – складна справа; по-друге, вдумливого та уважного вибору дослідницького інструментарію задля виходу на вагомий й обґрунтований інтерпретації, висновки.

¹ 19 травня: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua/videos/784201322546033>

20 травня: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua/videos/443883324169967>

² Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/channel/UC9ZS2f2vabq6Zhat6bfaY-A/videos?view=0>

Тривале збройне протистояння України з Російською Федерацією з особливою рельєфністю оприявило відмінності у мнемонічній політиці двох держав. Агресивні дії Кремля прискорили деконструкцію в нашій країні радянської за суттю історичної схеми, якою послуговується російський пропагандистський апарат. Не випадково ідеологічна обслуга путінського режиму одним із найбільших «грівів» української влади вважає процес декомунізації, що набув нових імпульсів після 24 лютого цього року. Інструменталізація історичної пам'яті з метою легітимації режиму у самій Росії знайшла своє нове втілення в комеморативних технологіях на окупованій російськими військами українській території – Донбасі, Криму, півдні. Учасники наукового форуму проаналізували алгоритми виникнення спонтанних моделей та конструювання нових режимів пам'яті в контексті російсько-української війни, перспективи цих процесів у майбутньому.

Після завершення дводенного заходу обговорення й рефлексії продовжились у соціальних мережах, на веб-сторінках інституцій та організацій, що працюють у соціогуманітарній царині. Варто відзначити: більшість із численних коментарів зводяться до того, що іноземці переважно не брали Україну за окремий суб'єкт зі своєю специфікою (культурною, історичною, політичною), а розглядали її крізь призму сформованих русистами й радянологами уявлень. Дискурс «загрози українського націоналізму», яким російські пропагандисти лякали аналітиків і політиків Заходу, здобувся на значне поширення в науковому обігу саме завдяки тому, що його тези спираються на праці авторитетних фахівців із Росії й західних країн, котрі, своєю чергою, теж набагато більше позначені російськими впливами, ніж українськими. За Україною спостерігали через окуляри політичного та культурного російського домінування. Декомунізацію, деколонізацію варто проводити не лише в нашій державі, а й у західних наукових і культурних середовищах, що вивчають Україну.

Більшість коментаторів зійшлися на думці, що подібні заходи мають стати систематичними, максимально популяризуючи такий формат обговорення найважливішої проблеми сьогодення, яка змінила перебіг історії та визначає пріоритетні напрями на найближчі десятиліття.

19 травня

10:00

Вступне слово директора Інституту історії України НАНУ академіка НАН України В.Смолія

Панель 1: Ідеологічні основи антиукраїнської політики Росії

(модератор: Г.Боряк; спікери: О.Лисенко, Л.Якубова³, В.Даниленко, О.Удод)

Олександр Лисенко (Інститут історії України НАН України, Київ)

Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень

В одній доповіді неможливо розкрити сутність багатомірних явищ, сублімованих у короткому понятті «війна». У зв'язку з цим сьогодні належить вести мову не стільки про фактологічний бік справи, який до певної міри перебуває на поверхні,

³ Текст виступу розгорнуто до формату статті, яку вміщено у цьому ж числі «Українського історичного журналу» – див. с.78–92 (прим. ред.).

а про деякі визначальні тенденції нових реалій, спричинених переведенням антиукраїнського курсу Кремля у фазу відкритої експансії та збройної агресії, що вже тепер чи незабаром мають стати об'єктом комплексного наукового осмислення.

Імперії здебільшого довго народжуються і швидко вмирають. Вони складаються під звуки бравурних військових маршів та розпадаються під звуки похоронних. Імперії на своїх початках оповиті флером оманливих перспектив, а наприкінці – зловісним мороком загублених сподівань, смородом стагнації і загнивання та гекатомбами невинних жертв. Покладаючись в основному на силу зброї, правителі імперій мілітаризують не лише власне суспільство, а й простір довкола себе, перетворюючи експансіонізм на спосіб власного існування. Імперії вражають сплеском могутності, економічними, науковими, культурними здобутками, а згодом – сповзанням до економічних криз, соціальних збурень і крайніх радикальних ідеологій, що врешті-решт програмують саморуйнування таких систем. Помираючи, вони прагнуть затягнути з собою в потойбічні світи все здорове, сильне, сповнене жаги до життя.

Історія Російської імперії, СРСР і сучасної Російської Федерації доволі рельєфно відображає всю складну гаму вказаних процесів в їх еволюції і тягlostі. Заради імперських інтересів цілі народи позбавлялися права на самовизначення, вільний вибір власних векторів політичного, соціально-економічного та культурного поступу. Формуючи специфічну політичну культуру, очільники імперії вихолощували сутність народоправства, конструювали авторитарні й тоталітарні форми правління, здійснювали небачені економічні трансформації, які розмивали найкращі традиції господарювання, засобами соціальної інженерії та державного терору переформатовували соціум за лекалами своїх химерних уявлень.

Після розпаду СРСР, за визначенням Френсіса Фукуями, в Росію прийшла анархія, в умовах якої олігархи вкрали більшу частину активів старої держави і злилися з державним апаратом. Після дуже короткого періоду появи ембріональних паростків демократії Росія знову почала скочуватися у трясовину авторитаризму. Успадкувавши генетичну імперську схильність покладатися винятково на силу, Путін, на переконання вченого, не спромігся зрозуміти, що в людей існує органічна, внутрішня потреба в демократії. Додамо лише, що це є іманентною властивістю людського ества й у ширшому сенсі виявляється в нездоланному потягу до особистої, групової та колективної свободи. Російське керівництво у внутрішній політиці сподівається на те, що спецслужби є найефективнішим інструментом управління державою, а у зовнішній – на стратегію з позицій сили. Не зрозумівши визначальних тенденцій глобалізації (як позитивних, так і негативних) і пов'язаних із нею ризиків, Кремль, замість того, аби круто розвернутися й адаптуватися до нових умов, продовжував безоглядно експлуатувати прийоми часів «холодної війни» та «нюрнберзьке» мислення, коли переможців не судять. Продавлювання вигідних рішень у міжнародних організаціях, прагнення посісти провідне місце на ринку енергоносіїв, підкуп величезної кількості зарубіжних політиків, громадських, релігійних діячів, відомих діячів науки й культури, формування проросійського лобі у провідних державах доповнювалося перманентними намаганнями нагадувати міжнародній спільноті про право РФ на свої «сфери впливу», зокрема у Східній Європі та на пострадянському просторі.

Чому саме Україна стала пріоритетним об'єктом російської експансії? У праці академіка В.Горбуліна «Як нам перемогти Росію» містяться відповіді на це та багато інших питань. Тож спроби деяких авторів списати все на параноїдальну ненависть Путіна до всього українського та страх перед «наближенням НАТО» видаються великим спрощенням. Насправді існує комплекс причин, які загальновідомі. Тому тут залишається тільки виокремити одну з них, менш помітну: у Москві найбільше

боятися втратити Україну як потужний інтелектуальний резервуар, маркер свобод і демократії, на котрий можуть орієнтуватися росіяни, нарешті, емоційну залежність від так званого «меншого брата», що існує на підсвідомому рівні як комплекс неповноцінності без «києво-руської спадщини». Ще одне доволі влучне пояснення дає письменник Д.Биков: «Це не війна Путіна і його камарильї. Це – протистояння двох сформованих цивілізаційних кодів й аксіологічних систем».

Оминаючи фактологічні сюжети, пов'язані з війною Росії проти України, слід зупинитися на кількох методологічних аспектах її осмислення. Насамперед ідеться про назву та хронологічні рамки цих подій, що мають окреслювати їх онтологічну сутність. Доволі часто війни зі значною ідеологічною складовою називаються з використанням емоційно й політично забарвлених означень: «національна», «вітчизняна», «визвольна», іншими епічними термінами. Та, як правило, у світовому академічному дискурсі, в юридичній практиці усталюються визначення, позбавлені подібних нашарувань. З огляду на це, видається доцільною така назва: «війна Росії проти України 2014–2022 рр.», або у спрощеному вигляді – «російсько-українська війна». Вказані хронологічні межі обумовлюються внутрішньою логікою воєнно-політичних процесів, що мають єдину природу та внутрішній зміст, хоча охоплюють і «гарячі» фази, і гібридні засоби.

Оскільки ця війна триває вже 8 років, існують підстави для її характеристики й типологізації.

По-перше, у ній поєднуються *елементи війн четвертого, п'ятого та шостого поколінь*. Не вдаючись до розлогого розгляду всіх цих елементів, зазначимо, що у цій війні застосовуються високоточна зброя з метою враження державних, військових, економічних, комунікаційних об'єктів, транспортної мережі, систем управління; системи протиповітряної і протиракетної оборони; всебічне й неперервне забезпечення воєнних дій упродовж заданого періоду; система управління всіма видами та способами воєнних дій, а також інформаційного протиборства; сучасні системи акумуляції, обробки й використання інформації, навігації, управління, контролю за всіма сферами сектору оборони та державної безпеки. Вияви війн 5-го покоління пов'язані з тим, що зафіксовані випадки застосування військами РФ на території України зброї масового враження – хімічних зарядів. Крім того, Кремль постійно погрожує застосувати тактичну та інші види ядерної зброї.

По-друге, виразно простежуються *елементи тотальної війни*. Зважаючи на дискусійний характер цього твердження (в науковому середовищі не вироблено однозначної дефініції тотальної війни і продовжуються дискусії з приводу тотальних війн в історії людства), варто принаймні назвати ті її іманентні риси, які спостерігаються нині в Україні. Першим компонентом вважається подвійна участь цивільних осіб – як активних суб'єктів, так і жертв, що виявляється через їх участь у воєнних діях і веденні таких дій проти них. Сприйняття правлячим класом РФ української політичної нації та української державності як екзистенційної загрози відразу надавало цій так званій «спецоперації» статусу війни проти всього українського народу. Наступною складовою спеціалісти позиціонують тотальні методи ведення. Радикалізація методів ведення бойових дій і терору проти цивільного населення спостерігається в Україні практично з самого початку повномасштабного вторгнення російської армії. Грубе порушення положень Гаазької та Женевської конвенцій, застосування хімічної зброї, жорстоке поводження з військовополоненими (катування і вбивства, починаючи з 2014 р.), взяття заручників, тактика «випаленої землі», характер бомбардувань житлових кварталів, а також зниження порогу застосування всіх інших доступних засобів – є безпосереднім чи опосередкованим свідченням тотального характеру війни.

Спротив російській агресії чинить весь народ України, що також кваліфікується як ознака тотальної війни. Ще одним елементом тотальної війни прийнято вважати тенденцію до тотальної мобілізації. На думку фахівців, такою можна вважати загальну військову повинність, що реалізується завдяки масовому призову в регулярні збройні сили. В Україні з 2014 р. до цього додалися добровольчі формування, а у 2022 р. – підрозділи територіальної оборони, що фактично стали резервом ЗСУ. Існують підстави констатувати тотальну мобілізацію держави й суспільства (політичну, економічну, юридичну) у зв'язку з війною. Переконливим доказом цього одночасно з ГРО є волонтерський рух, що охопив сотні тисяч активістів. У середовищі аналітиків до властивостей тотальної війни відносять саме надмірні, критичні витрати ресурсів та енергії на ведення війни. Черговий компонент – це тотальний контроль. Штіг Ферстер наголошує: «Політика тотальної війни означала не що інше, як підпорядкування практично всіх сфер людського існування централізованому контролю керівництва». Одним із його структурних елементів є тотальна цензура і пропаганда. Нинішня ситуація у РФ цілком уможлиблює її накладання на цю матрицю.

Усі наведені параметри тотальної війни представлені у цій війні різною мірою та, можливо, для когось не слугують зразком ідеальної тотальної війни. Однак існуючі тенденції неможливо ігнорувати й вони мають бути враховані у відповідних юридичних дефініціях, покладених в основу звинувачень РФ і Білорусі у воєнних та інших злочинах.

По-третє, керівництво РФ цілеспрямовано і свідомо здійснює в Україні *політику геноциду*. Так, очільник розвідслужби МЗС Великої Британії (MI-6) Річард Мур заявив у Twitter, що до планів президента РФ Путіна входили сумарні страти, які мали чинитися російськими військовими та розвідувальними службами на окупованій території України.

Класичне визначення цього виду злочину міститься в ухваленій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 9 грудня 1948 р. Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, що визнане міжнародним співтовариством і використовується в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Геноцид визначається як будь-які з перелічених далі дій, в основі котрих лежить намір повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: вбивство; завдання тяжких тілесних або психічних ушкоджень; навмисне створення життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей; насильницька передача дітей цієї групи іншій.

Принципово важливим при цьому є те, що кількість жертв для визнання таких дій геноцидом не має значення. Натомість необхідною умовою вважається цілеспрямований намір знищення. Навіть за першого наближення до проблеми, заперечення геноцидних політики і практики російської сторони в Україні видається неможливим. Хоча можна припустити: російські юристи зроблять усе, аби нівелювати це звинувачення.

По-четверте, усвідомлюючи всю дискусійність проблеми, можна висунути гіпотезу про *світовий характер* цієї війни вже в нинішній фазі протистояння. Якщо не замикатися у суворо обмежених рамках класичних Першої і Другої світових війн, то слід зважати на такі чинники, що вказують на глобальний вимір цього протистояння:

- а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;
- б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю,

боеприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації в той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії й Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

г) уже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

д) із великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, зіставних із тими, які спостерігалися після Першої та Другої світових війн (при цьому з РФ і Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій, окремих громадян);

е) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ і Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано за допомогою спеціально створеної судової інстанції – міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

є) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки (нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу мислення, згубність європейської «реальної політики», що фактично збилася на практику умиротворення агресивної імперії – Росії, невиправдані поступки й запобігання перед нею через економічні раці та вигоди; світ зможе обійтися без Росії, Росія без світу – ні).

Підсумовуючи викладене, варто констатувати, що частина згаданих явищ та процесів мають завершений, а інша частина – незавершений характер, що ускладнює їх аналіз і вихід на виражені інтерпретації й оцінки, аргументовані висновки, узагальнення, асоціативні ряди. В останньому випадку нині вченим слід у максимально можливий спосіб акумулювати емпіричні матеріали, статистичні дані, в яких фіксуються сучасні події. Це дасть змогу після завершення війни завдяки новітнім аналітичним процедурам генерувати фундаментальне знання, що матиме не тільки суто теоретичне, а й практичне значення для вироблення оптимальних рішень у всіх сферах внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, врахувати складні та навіть трагічні уроки минулого.

Віктор Даниленко (Інститут історії України НАН України, Київ)

Війна як спроба реваншу за програне минуле

У ХХ ст. в Росії було дві спроби стати на демократичний шлях розвитку – після 1917 р. й після 1991 р. Після повалення царизму на території Російської імперії в різний час виникло природним шляхом близько 20 народних республік, у тому числі Українська Народна Республіка, Далекосхідна Українська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка, що прагнули соборної єдності з материковою Україною. Водночас у Росії почали повсюдно виникати інститути громадянського суспільства. Російські більшовики різко зупинили цей процес. Хоча з метою

завоювання прихильності національних груп населення декларували відмову від великодержавно-шовіністичної політики царизму. Ще в 1897 р. Ленін написав працю «Від якої спадщини ми відмовляємося?», де спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму. Більшовики змушені були допустити існування радянських псевдореспублік та інших національних об'єднань. Головною небезпекою для країни правляча партія визнала великодержавний шовінізм. Однак у кінці 1920-х рр. більшовицька Росія/СРСР перейшла від «поміркованої авторитарної влади» до жорсткого авторитаризму, одноосібної диктатури Сталіна. В 1933 р., як відомо, головним ворогом був визнаний уже не «великодержавний шовінізм», а «місцевий буржуазний націоналізм», в Україні – «український буржуазний націоналізм».

У 1990-х рр. постало в новому форматі питання: яким шляхом іти Росії – фундаментального консерватизму, що ідеалізував Росію до 1917 р., продовжувати радянську ідеологію і практику чи перейти на позиції західного лібералізму? Були спроби відмовитися від політики великодержавного шовінізму. Всім пам'ятна фраза Б.Єльцина: «Берите стільки суверенитета, скільки зможете проглотити», що прозвучала в Казані 1990 р. Ці спроби також виявилися нереальними. 1990-ті рр. схожі внутрішньою логікою з 1920-ми: як Сталін прибирав із дороги суперників і рухав СРСР до одновладдя, так і єльцинська Росія в 1990-х рухалася від декларованої демократії до одновладдя: в 1993 р. була прийнята нова конституція Росії, яка обґрунтовувала зверхпрезидентство; в 1996 р. здійснено відверті маніпуляції з виборами Єльцина й відновлено модель «керованих виборів» і, нарешті, 1999-й рік – призначення Путіна спадкоємцем і гарантом статус-кво.

Так у нових умовах у Росії відродилося одновладдя. Як і в 1920-х, так і в 1990-х рр. спроби модернізації Росії виявилися нереальними: не було ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Російське суспільство не визріло до демократичних змін. У 1990-ті рр. Росія йшла шляхом еkleктичного поєднання у химерних формах усіх трьох названих варіацій існування.

Слідуючи віковій російській традиції, Путін взявся за укріплення особистої влади. Передусім була підпорядкована його власній волі, контролю квазіколоніальна частина еліти, яка до того безперешкодно крала і виводила за межі країни капітали. Далі було поставлено під контроль ринок, оскільки глобалізований ринок, на думку Путіна, шкодив державному суверенітету. Третім кроком стала нейтралізація так званих «несвідомих елементів» усередині російського суспільства: демократів, тих, хто мав нестандартне мислення, відмінне від офіційної точки зору, лібералів, учасників національно-визвольних рухів (татарського, кавказького, сибірського та ін.). Четвертим кроком стало відновлення, за Путіним, «цілісності історичного простору», уніфікація історії під бачення її «вождем». «Вся наша історія без винятків повинна стати частиною російської ідентичності», – заявив Путін на засіданні клубу «Валдай» у 2013 р. Йому вторив глашатай «руського мира» В.Сурков: «Завдяки своїй історії, хай би якою жакливою подекуди вона не була, Росія має можливість усвідомити себе і свою цивілізаційну роль у глобальному світі. Відмовившись від власної історії, наприклад, засудивши злочини Радянського Союзу або історію царського періоду, Росія втрачає ключові, фундаментальні події для усвідомлення себе як наддержави і носія особливого шляху розвитку». Тобто агресивні війни, і голодомори, і репресії, і чорносотенні погроми кримських татар та українців у Криму, і нинішня тактика «випаленої землі» в Україні – складові російської ідентичності. Сьогодні все це виявляється на фоні того, що правляча верхівка Росії наочно довела свою неспроможність у конкурентній боротьбі на ниві сучасних технологій, не досягла будь-яких успіхів у модернізації російської глибинки та виявилася нездатною навіть освоїти природні багатства Сибіру, Далекого Сходу.

Загострилися й міжнаціональні стосунки. Багатонаціональність, національна багатоманітність в умовах глобалізації стала не джерелом саморозвитку держави, а внаслідок великодержавно-шовіністичної політики – гальмом її. Вже на кінець ХХ ст. половина народів Росії втратила свої мови через асиміляцію. Рідна мова як мова навчання збереглася в Російській Федерації лише у вісімнадцяти етносах, у тому числі в ланках вище початкової школи – тільки у чотирьох (Башкортостан, Татарстан, Тува, Якутія). Асиміляція досягла такого рівня, який дає підстави новітнім ідеологам «руського мира» стверджувати, що Росія нині за міжнародними стандартами є моноетнічною країною.

Ідеологія і практика домінуючої російської нації просякнуті пригнобленням та поневоленням інших, зумовлюють посилення відцентрових сил, нестійкості державних структур. Запровадження семи федеральних округів у Росії нівелювало національно-територіальний устрій країни, девальвувало національне життя й загострило його внутрішні суперечності.

Трансформація в російському суспільстві шовіністичних ідей, укладених у новітнє наповнення формули «самодержавіе – православіе – народність», зумовило претензії Росії на світове лідерство на ниві утвердження «моральності» й «духовних цінностей». І це прагнення стократно підсилювалося фактичним програвом Росією «холодної війни», а за великим рахунком – і Другої світової. Німеччина була переможена у війні, але що одержано в підсумку? Німці об'єднали країну, відбудували й розвинули модерну економіку, забезпечили високий рівень і довготривалість (понад 80 років) життя свого населення, здобули світовий морально-психологічний і політико-дипломатичний авторитет... Росіяни ж розвалили так званий «соціалістичний табір», розвалили ними ж штучно створений Радянський Союз, розвалюють сьогодні своєю агресією багатонаціональну Росію, культивуючи й далі великодержавний шовінізм. Економіка, за наявності колосальних природних ресурсів, – примітивно-архаїчна, рівень, якість і тривалість життя – на показниках відсталих країн, світовий авторитет – лише на силі зброї (хоча й та виявилася далекою від сучасної).

Росія програла і «гарячу», і «холодну» війну, а разом із тим (і це головне) цивілізаційну «гонку демократії» – на всіх фронтах: політичному, економічному, науково-технічному, культурному, морально-психологічному і т. д. «Росія – переможена держава, – зазначав З.Бжезинський, – вона програла титанічну боротьбу. І казати, що це була не Росія, а СРСР – значить бігти від реальності. Це була Росія, названа Радянським Союзом. Вона кинула виклик США. Вона була переможена».

Великодержавно-шовіністичний дурман внутріросійського життя, втрата уявного «світового лідерства» як частити біполярної єдності, прагнення не допустити зміщення від Росії центру біполярності й відсунення на периферію світового протистояння породило в російської правлячої верхівки прагнення взяти реванш за втрачені позиції, втрачені території.

Ці тенденції явно чи неявно з'явилися й в інших країнах. Чому Угорщина підтримує Росію? Не лише через потрібну їй нафту та газ. В Угорщині є сили, які також вважають, що розпад у свій час Австро-Угорщини – це «велика геополітична катастрофа ХХ ст.» і прагнуть до відновлення «великої Угорщини», повернення всіх так званих «земель Корони святого Стефана». Тож і поглядають із корисливим інтересом на українське Закарпаття, морські порти Хорватії, Трансильванію, Воєводину. Росія розбудила реваншизм в Європі та світі, і якщо не присікти його, то не тільки названі, а й османські чи італійські «ельзаси» й «лотарингії» сплинуть на історичну поверхню. А там дійде до Росії та неминуче постане питання про Калінінград, Карелію, Курилі, Примор'я, Забайкалля, інші території.

Найбільший інтерес для Росії становить нині Україна – «історичне серце Росії» за твердженням її ідеологів. Заради її повернення до свого складу Росія пішла відкритою

загарбницькою війною проти «братнього народу». Серед причин російсько-української війни аналітики називають політичні, психологічні, технічні, – але в основі їх лежать передусім причини історичні. Надання Українській церкві томоса, а Україні – безвізу та європейської перспективи по суті обнулило Росію, позбавило її історичного минулого й перспективи майбутнього, продемонструвало світу, що саме Україна стояла біля витоків утворення Росії, була основним рушієм трансформування Московського царства в імперію, впродовж віків була для неї джерелом розвитку. І її втрата для Росії – катастрофа. «Україна, виходячи з Росії, – зауважує авторитетна російська політологиня Лілія Шевцова, – перетворює її, Росію, у Московію». Росія без України та її культури – це «Північна Русь», монголо-татарська за своєю сутністю, – підкреслював колись В.Вернадський, і тому найбільше боявся «відриву» України від Росії. Укорінені в російській ментальності антиукраїнські ідеологеми та реваншистські прагнення «денацифікувати» Україну, тобто знищити її ідентичність, деєвропеїзувати й повернути до складу Росії, визначають зміст української зовнішньої політики Російської Федерації.

Таким чином, великодержавний шовінізм, що позбавив Росію внутрішніх потенцій для саморозвитку, та втрата нею історичної перспективи, надуманого «світового лідерства», програш у «холодній війні» стали однією з важливих причин російського реваншизму на пострадянському просторі та у глобалізованому світі, що перебуває у транзитному стані. Парадигма міжнародних відносин нині безповоротно змінюється. Реально існують кілька контраверсійних альтернатив, формальних або неформальних коаліцій, об'єднань, центрів. Однополярний світ неможливий, нереальний і неприродний. Біполярій Росія – США явно завершується. Росія у прискореному темпі втрачає позиції – економічні, військово-політичні, культурно-духовні, відходить на другий план, за межі біполярного протистояння. Звідси – прагнення зберегти за собою минулу першість. Однак Росія нічим себе світу не пропонує, вона не пропонує привабливу і прийнятну для інших модель майбутнього, не демонструє прогрес та вищі цивілізаційні цінності, а тому здійснює агресію, прагне досягти мети через «примус до врахування своєї ваги». «Світ, який не визнає величі Росії, не може існувати», – заявляють деякі російські ідеологи і пропагандисти. В нинішній час це нереально й безперспективно, адже зрозуміло, що «величі» в Росії, в її культурі, духовній сфері, економіці немає ніякої. Прагнення реваншу Росії в Україні може поставити крапку на її існуванні загалом як держави, принаймні в тій її формі, в якій вона існує сьогодні. «Зараз не треба будувати ілюзії про потужності Росії, – писав згадуваний З.Бжезинський. – Треба відбити охоту до такого мислення... Росія буде роздробленою й під опікою». Закономірний результат агресивного реваншизму.

Олександр Удод (Інститут історії України НАН України, Київ)

Історична політика в РФ як чинник мілітаризації та мобілізації російського суспільства

Тема «Війна Росії проти України 2014–2022 рр.: історична ретроспектива і спроби наукової рефлексії» постала як нагальна проблема для осмислення всією гуманітаристикою в Україні, а також актуальним дискурсом для історичної науки, не дивлячись на традиційні методологічні застереження щодо неможливості наукового дослідження засобами історіографії ще не завершених подій. У суспільстві, публіцистіці та науковому середовищі ще немає більш-менш усталених поглядів на назву

цієї війни, її хронологічні рамки. Очевидно, що це російська війна в Україні, яка розпочалася не 24 лютого 2022 р., а набагато раніше – у 2014 р. Будуть виокремлені її періоди та етапи. Для класичної історичної науки ця робота ще попереду. Але вже сьогодні історики активно працюють над фіксацією подій, документуванням джерел, організацією усноісторичних досліджень. Виправданою є увага історіографії до наукового аналізу причин і передумов агресії Росії проти України. Логічним видається дослідження проблем, пов'язаних з ідеологічними основами антиукраїнської політики Росії. Серед багатьох її аспектів (реваншизм, рашизм та ін.) важливим є науковий аналіз сучасної історичної політики в РФ.

Історична політика в Росії завжди була та є зараз визначальною в ідеологічній і пропагандистській діяльності державних інституцій, хоч сам термін «історична політика» вживається рідко: російський політикум прагне підвищити її статус до сакрального рівня («духовные скрепы», «святая Русь» та ін.), надати певного символізму й т. д. Кожна людина має свої знання історії і власне ставлення до минулого. Так само історична політика повинна мати індивідуалізуючий характер: пріоритет людини у стосунках із державою, право на свободу самовираження, власне ставлення до комеморації, індивідуальний вибір «героїв» чи «антигероїв». Але особистість змушена, як правило, сприймати історію такою, як її бачить держава. Для тоталітарної РФ – це аксіома, адже все, що стосується історичної політики, максимально одержавлене, а єдиним актором історичної політики виступає саме держава, всі інші – на маргінесі.

Історична політика у РФ не є чимось утаємниченим, а навпаки – видається досить дослідженою завдяки роботам Г.Касьянова, О.Міллера, М.Копосова, А.Киридон, В.Расевича, І.Курілли, Є.Брайляна, Ю.Темірова, Л.Зашкільняка та ін. Яких висновків дійшли історики, досліджуючи історичну політику в РФ? На їх думку, історична політика в РФ характеризується наступними ознаками:

1. В Росії історія остаточно замінила собою політику. Російський публіцист М.Трудолюбов відверто заявив: «Наша політика – історія».

2. Історія та пам'ять оголошуються ареною політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. Наукова діяльність істориків перетворюється на елемент національної безпеки й підпадає під контроль політичних і владних акторів. Історикам у РФ не вдається бути понад політикою, тільки поодинокі з них виступили проти агресії Росії 24 лютого 2022 р. – І.Данилевський, Т.Таїрова, Т.Ейдельман та ін.

3. Утилітарне використання історії оголошується загальною нормою, чим пояснюється порушення принципів діяльності суспільних наук, прийнятих у демократичних суспільствах. Історики РФ колись хизувалися своїми ліберальними підходами, афішували співпрацю з РЕ, «Євроклію». Але події 24 лютого 2022 р. чітко продемонстрували їхні імперські стереотипи: за вказівкою влади війну не називають «війною», шукають великорозумні «аргументи» для виправдання нападу на Україну.

4. Інші, не російські версії минулого оголошуються «ворожими», «агресивними», а історики-інакодумці – «пособниками ворога» (відомі випадки проти українського «Лікбезу», заборона «Меморіалу», обмеження діяльності Центру Карнегі та ін.).

5. «Недостатній патріотизм» суспільства та неприйнятний із точки зору державного історичного нарративу формат викладання історії у закладах освіти видаються за підставу історичної політики влади. Заради політичних цілей влада змушує істориків іти проти фактів, наукових аргументів. Красномовне свідчення – історія довкола міфологізованого історичного образу неіснуючих «28 панфіловців». У РФ є запит на підтримку героїчного образу самих себе – неагресивних, жертв нападу, котрі завжди обороняються, але готові мобілізуватися навколо влади: «бийтеся, як двадцять вісім», «відступати нікуди – позаду Москва».

Ключові засади історичної політики в РФ набули законодавчого оформлення. До конституції РФ 1993 р. в березні 2020 р. були внесені «путінські правки». У ст. 67 зафіксовані такі норми: «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається. РФ, об'єднана тисячорічною історією, зберігаючи пам'ять предків, а також спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично». Таким чином зафіксовано монополію держави на «історичну правду», під якою розуміється право на «єдино вірне» трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також охорону цього права всіма можливими засобами. З цією метою в 2009–2012 рр. діяла Комісія при президентові РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, а 31 липня 2021 р. була створена Комісія з історичної освіти на чолі з В.Мединським, яка складається в основному з керівників силових структур.

Історична політика в РФ має чітко виражений антиукраїнський і репресивний характер. В.Мединський оголосив історію України «псевдоісторичним абсурдом, зараженим ідеологічним вірусом». Уся історична пропаганда десятки років формувала образ українця як цивілізаційного ворога. Спеціальний підрозділ СК РФ із розслідування «злочинів, пов'язаних із реабілітацією нацистів та фальсифікації історії», роками фабрикував матеріали для обґрунтування мети агресії РФ проти України – «денаціфікація» українського суспільства.

Історична політика в РФ виступає як засіб мілітаризації й мобілізації російського суспільства. Велику роль відведено історичній освіті. В новітніх підручниках з історії, особливо в тих, що завезені в ОРДЛО у 2014 р., стверджується, що «в Києві при владі нацисти», що там здійснено «державний переворот», а НАТО і США «готують з України напад на РФ». Російська держава ввела жорсткий контроль за змістом підручників з історії. Введений у дію так званий «єдиний історико-культурний стандарт», що унеможливує будь-яку вільну думку. Нещодавно влада РФ оголосила про наміри ввести викладання історії уже з 1-го класу середньої школи.

Таким чином, історична політика в РФ є міфологізованим варіантом історико-культурного фактора, що не має нічого спільного з науковою історією, історичною пам'яттю. Вона є архаїчною, тобто зверненою до минулого, а не ідеалів, як це має бути у сучасних суспільствах (цінності демократії, свобод і прав людини, європейський цивілізаційний вибір). Історична політика в РФ виявилася ефективною для використання в російському суспільстві: понад 90% росіян підтримали агресію Путіна проти України саме на підставі «історичних аргументів». На зовнішній арені така історична політика призвела до ізоляції Росії, особливо в гуманітарній сфері. Для зміцнення національної безпеки України надзвичайно важливо створити ефективні механізми протидії російській історичній пропаганді, вивчати сучасну російську історіографію, вести вмілу контрпропаганду на «історіографічному фронті».

12:30

Панель 2: Міжнародні контексти російсько-української війни

(модератор: О.Лисенко; спікери: С.Віднянський, О.Реєнт і В.Любченко, А.Кудряченко, В.Головко)

Степан Віднянський (Інститут історії України НАН України, Київ)**Еволюція взаємовідносин України та Європейського Союзу під час російсько-української війни**

Насамперед слід наголосити, що нинішня російсько-українська війна безумовно матиме, і вже має, глобальні наслідки для світу. Одним із принципово важливих наслідків цієї війни, особливо для нас, українців, є суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, яке врешті-решт повинно привести нашу країну до повноправного членства в ЄС, незважаючи на те, що РФ і це міжнародне об'єднання через підтримку й допомогу Україні в її протистоянні російському агресору оголосила «ворожим» і виступає проти його розширення на схід.

Європейський напрям зовнішньої політики, зокрема європейська інтеграція, як відомо, є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України з перших днів її існування, але водночас – одним із найскладніших і суперечливих аспектів українського державотворення. Підтвердженням цього є й широкомасштабна воєнна агресія Росії проти України, головний «злочин» якої в очах Кремля полягає саме в тому, що її громадяни та керівництво обрали проєвропейську, прозахідну орієнтацію.

Нагадаю, що після зміни влади в Україні внаслідок «Революції гідності» в лютому 2014 р. й наступної тимчасової окупації Росією АРК і розгортання нею «гібридної війни» на сході України, Європейський Союз нарешті виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 20 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А.Яценюк підписав політичну частину угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. А обрання 25 травня 2014 р. в першому ж турі нового, проєвропейськи налаштованого президента України П.Порошенка свідчило про певну консолідацію волі українського суспільства чинити спротив російській агресії й активізувати зусилля в реалізації європейського вибору України. Тому цілком очікувано та закономірно вже 27 червня 2014 р. у Брюсселі президент України П.Порошенко разом із лідерами Грузії й Молдови підписав економічну частину угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р., у розпал боїв на Донбасі, зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, РФ, ФРН і Франції, яка започаткувала так званий нормандський формат переговорів щодо ситуації в Україні, а згодом привела до так званого мінського переговорного процесу, котрий, як відомо, завершився повним провалом і розгортанням повномасштабної воєнної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р.

Загалом у 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової української влади в євроінтеграційному напрямі було досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України та Європейського Союзу. Зокрема був завершений тривалий і досить складний процес ратифікації угоди про асоціацію між Україною та ЄС всіма 28 державами-членами, яка 1 вересня 2017 р. остаточно набула чинності в повному обсязі. У 2016 р. Європейський Союз став найбільшим торговельним партнером України: частка ЄС в експорті українських товарів становила 37,1%, а частка ЄС в українському імпорті зросла до 43,7%. Наступного року Рада ЄС затвердила нові тимчасові торговельні

преференції для України. 17 травня 2017 р. в Європарламенті підписано законодавчий акт, згідно з яким запроваджувався безвізовий режим для громадян України, що почав діяти з 11 червня 2017 р. Йшлося про надання безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, яке президент України П.Порошенко оцінив як подолання серйозної межі – наслідків Переяславської ради, що варте того, аби в майбутньому про це згадували в підручниках з історії. А 7 лютого 2019 р. президент України підписав попередньо схвалений Верховною Радою 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів) закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС.

Тріумфально прийшовши до влади у 2019 р. за результатами президентських і позачергових парламентських виборів, так звана «зелена команда» нового президента України В.Зеленського не лише продовжила реалізовувати євроінтеграційний курс нашої держави, але, по суті, розробила нову тактику зближення України з Європейським Союзом. Ідеться, наприклад, про організацію кампанії з отримання зобов'язань від держав-членів ЄС про підтримку ними членства України у цьому об'єднанні демократичних держав Європи. Вже в березні 2021 р. президенти Литви та України Гітанас Науседа та Володимир Зеленський підписали в Києві першу таку спільну декларацію, в якій зазначається, що в той день, коли Україна надасть у Брюссель свою заявку на вступ до ЄС, Литва буде готова проголосувати за таке рішення. Незабаром подібні зобов'язання взяли на себе ряд інших країн-членів ЄС – Латвія, Естонія, Польща, Словаччина, Хорватія, Словенія. Розпочалися переговори щодо цього з іншими державами Європи, зокрема з Румунією, Чехією тощо. При цьому нове українське керівництво спиралося на громадську думку, яка свідчила про масову підтримку українцями євроінтеграційного курсу та про незворотність європейського вибору України: наприкінці 2021 р., зокрема, вступ до ЄС підтримували 67% українців, а до НАТО – 59%.

На початку 2022 р., на фоні попереджень про неминучість масованої російської агресії, Україна пропонувала Європейському Союзу запровадити превентивні санкції проти РФ. 17 лютого 2022 р. у Брюсселі відбувся неформальний саміт ЄС щодо загострення безпекової ситуації на всьому периметрі кордонів РФ та України. Верховний представник ЄС із питань спільної зовнішньої політики Ж.Боррель заявив, що з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, утім ЄС відмовився вводити превентивні санкції проти Росії, що розглядалось як нібито мотивування Путіна до чергової стадії російсько-української війни. На зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у Брюсселі міністр закордонних справ України Д.Кулеба закликав надати Україні чітку перспективу членства в ЄС. Замість цього 21 лютого 2022 р. Євросоюз тільки дипломатично засудив звернення Путіна до Ради федерації щодо визнання незалежності так званих «ДНР» і «ЛНР». Це «визнання» відбулося в адміністративних кордонах українських Донецької й Луганської областей. Унаслідок цього 23 лютого 2022 р. Європейський Союз запровадив санкції проти 351 депутата Державної думи РФ та обмежив доступ РФ до ринку фінансових послуг. Одночасно з агресією проти України 24 лютого 2022 р. відбувся надзвичайний саміт Євросоюзу. Було погоджено перші пакети санкцій проти РФ. 27 лютого 2022 р. Євросоюз заклав небо для російських авіакомпаній.

28 лютого 2022 р., через 4 дні після початку повномасштабної російської агресії проти України, яку з обуренням сприйняв весь демократичний світ, Україна офіційно подала до Брюсселя заявку про вступ до Європейського Союзу і висловила

сподівання, що ЄС, урахувавши обставини, зможе швидко почати цю процедуру. 1 квітня 2022 р. Київ, який залишався під тиском російських окупантів, відвідала голова Європейського парламенту Роберта Меццола. Вона запевнила, що Європарламент швидко розгляне заявку України на початок переговорів про вступ до ЄС.

І дійсно, вже 8 квітня президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляен під час візиту до Києва офіційно передала В.Зеленському опитувальник, заповнення якого є необхідним кроком для надання Україні статусу кандидата в ЄС. Через десять днів, 18 квітня, Україна передала заповнену першу частину опитувальника, що складався з 370 запитань на близько 40 сторінках і стосувався політичної та економічної проблематики. До речі, саме у цей день розпочалася друга фаза наступу Росії на Донбасі з метою повного контролю над територіями Донецької та Луганської областей й утримання сухопутного коридору з Кримом. У відповідь Рада ЄС виділила Україні 1,5 млрд євро військової допомоги.

На другу частину опитувальника ЄС, переданого Україні 13 квітня, потрібно було більше часу. Адже він був набагато більший: майже 240 сторінок із приблизно 2 тис. запитань, і стосувалася питань упровадження в Україні європейського права. Менш ніж за місяць, 9 травня 2022 р., Україна передала Єврокомісії заповнену й цю частину. Такої оперативності в ЄС ще не було ніколи.

Між тим, 20 квітня 2022 р. Київ відвідав голова Європейської ради Шарль Мішель. Він побував у зруйнованій російськими окупантами Бородянці, де запевнив, що «миру без справедливості не може бути». А 9 травня відвідав Одесу, де висловив стурбованість блокадою українських портів. 4 травня Європейська комісія оголосила шостий пакет санкцій проти РФ. Угорщині було запропоновано перехідний період до 2024 р., аби відмовитися від російської нафти. 18 травня Європейська комісія рекомендувала виділити Україні кредит 9 млрд євро. 19 травня Європейський парламент проголосував за скасування імпорتنних мит на товари з України. 21 травня президент України В.Зеленський за підсумками переговорів із прем'єр-міністром Португалії А.Коштою зазначив, що Україну не влаштує жодна альтернатива статусу кандидата на вступ в Євросоюз. А МЗС України заявило, що несправедливо пов'язувати питання надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС із прогресом в інтеграції країн Західних Балкан до Європейського Союзу. 30–31 травня відбувся саміт Євросоюзу, на якому Італія, Кіпр, Угорщина виступили проти розширення антиросійських санкцій. 11 червня в Києві відбулися переговори з головою Європейської комісії Урсулою фон дер Ляен, на яких зазначалося, що Австрія, Данія, Нідерланди виступають проти надання Україні статусу країни-кандидата на вступ до ЄС.

Отже не все так просто було у взаємовідносинах України та ЄС із цим питанням, адже для позитивного його вирішення потрібна була однотайна підтримка всіх 27 країн-членів ЄС, а серед них залишалися розбіжності з питання надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Зокрема особливу позицію щодо російсько-української війни й підтримки України займало угорське керівництво, а французький президент розмірковував щодо можливого приєднання України та деяких інших країн до європейського співтовариства в іншому, позаєвросоюзницькому форматі. Були певні вагання серед керівництва Німеччини, Австрії, Нідерландів, Данії та Швеції щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС. Наприклад, Болгарія й Кіпр – єдині дві країни ЄС, де більшість громадян були незгодні з тим, що російська влада відповідальна за війну в Україні (46 і 52% відповідно).

Такої думки дотримуються також окремі представники так званої політичної еліти й в інших європейських державах. Зокрема в газеті «Ле Фігаро» від 12 травня 2022 р. була надрукована стаття Анрі Гюено, радника колишнього президента Франції

Н.Саркозі, «Ми крокуємо до війни, ніби сомнамбули», в якій, по суті, використано кремлівські наративи щодо причин війни: «Розширюючи НАТО на всі колишні країни Сходу до країн Балтії, трансформуючи Атлантичний альянс в альянс антиросійський, просуваючи кордони Європейського Союзу до кордонів Росії, Сполучені Штати та Європейський Союз пробудили в росіян відчуття оточення, що було на початку всіх європейських війн. Західна підтримка революції Майдану, у 2014 р., проти проросійського уряду стала для росіян доказом, що їхні побоювання були обґрунтованими. Анексія Криму Росією та її підтримка сепаратистів на Донбасі своєю чергою дали Заходу відчуття, що російська загроза була реальною й що потрібно озброювати Україну, а це переконало Росію трохи більше, що Захід їй загрожував. Угода про стратегічне партнерство, укладена між Сполученими Штатами та Україною 10 листопада 2021 р., скріплюючи союз двох країн, що виразно спрямований проти Росії й обіцяє вступ України до НАТО, остаточно переконала Росію, що вона має атакувати до того, як уявний супротивник буде здатний це здійснити. Це збіг складних обставин 1914 р. у чистому вигляді, що жахає». А 30 травня у цій самій газеті з'явилася стаття Рено Жирара «Війна в Україні: який шлях виходу?», в якій автор пропонує зняти санкції з Росії, від котрих зазнає збитків насамперед Європа (а, наприклад, не англосаксонські союзники) і примусити за допомогою ООН росіян та українців сісти за стіл переговорів з «технічних питань» (експорт зернових, газопроводи тощо). В обох випадках тут ішлося, по суті, про так зване «збереження обличчя» диктатора країни-терориста й убивці Путіна. І подібні приклади не поодинокі. У травні цього року Центр протидії дезінформації при РНБО України оприлюднив низку конкретних прикладів просування російських наративів про війну РФ проти України в окремих країнах Заходу – Франції, Німеччині, Італії, Угорщині, США та навіть у ЗМІ нашого найбільш надійного й активного союзника – Великої Британії.

Разом із тим, Єврокомісія й керівники держав-членів ЄС при прийнятті остаточного рішення щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу не могли не враховувати такі незаперечні факти:

- 71% європейців вважають Україну частиною європейської родини;
- практично в усіх країнах-членах ЄС більшість підтримує вступ України до ЄС: згідно з опитуванням, 66% мешканців ЄС згодні з тим, що Україна повинна вступити до ЄС, коли буде готова – цю ідею в більшості підтримують у всіх країнах, крім Угорщини (де згодні лише 48%); найбільша ж підтримка в Португалії (87%), Естонії (83%), Литві (82%) і Польщі (81%); навіть і в таких «проблемних» щодо цього питання країнах, як у Німеччині (68%), Франції (65%), Нідерландах (62%); а більше всього незгодних у Люксембурзі (38%), Греції (37%), Угорщині (36%);

- більшість громадян країн-членів ЄС схвалюють постачання в Україну військової техніки: згідно з опитуванням, закупки й постачання військового обладнання схвалюють 67% європейців; найбільші показники зафіксовано у Фінляндії (90%), Естонії (87%), Польщі (86%), Литві (84%) та Португалії (83%); а найнижчі – на Кіпрі (31%) та в Болгарії (30%).

- також 93% громадян країн ЄС підтримують надання гуманітарної допомоги Україні, а 75% – прийом українських біженців (сьогодні в Європі понад 6 млн українських біженців, і країни ЄС зі свого бюджету вже виділили 3,7 млрд євро для допомоги їм та планують збільшити її);

- 80% європейців схвалюють фінансову підтримку України: з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, а з початку широкомасштабної агресії Росії – 2 млрд євро на закупівлю зброї та розпочинає так званий «план Маршалла для України», який допоможе державі відновити інфраструктуру й підтримати

економіку нашої країни після війни; Єврокомісія запропонувала Україні додаткову макрофінансову допомогу у 2022 р. в 9 млрд євро; США, своєю чергою, в рамках 11 пакетів військової допомоги Україні виділили вже понад 5 млрд дол., а Конгрес США схвалив закон про ленд-ліз для України на 5 років (передача зброї без затримок і процесуальної тяганини, а розрахунки після війни кредитами);

– Європейський Союз скасував усі квоти та мита на українську продукцію;

– США і понад 40 держав світу надають фінансову й військову підтримку Україні в її справедливій війні проти російських окупантів, а ЄС створив спеціальний Європейський фонд миру для посилення спроможності України в її війні проти держави-терориста;

– під час російсько-української війни створена й активно діє контактна група з надання військової допомоги Україні (Рамштайн), до складу якої входять представники близько 50 країн;

– Європарламент 9 червня цього року підтримав резолюцію зі зверненням до лідерів країн-членів ЄС надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС «як чіткий політичний сигнал солідарності з народом України», а також рекомендував як можна скоріше надавати Україні необхідну зброю («Стратегічна мета вільного світу – допомогти Україні в кінцевому підсумку завдати поразки російському агресорові та відновити контроль над її територією в міжнародно визнаних кордонах», – наголошується у цій резолюції Європарламенту, за котру проголосували 438 депутатів, 65 – проти, 94 – утрималися);

– в Україні була сформована делегація на чолі з віце-прем'єркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О.Стефанішиною для переконання державних діячів тих країн, де є сумніви щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, а також президент Польщі А.Дуда здійснив турне окремими країнами ЄС (Португалія, Італія, Румунія), щоб переконати їх лідерів підтримати надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС; з подібними закликами звернулися до ЄС держави Балтії, а балканські країни Північна Македонія, Албанія та Чорногорія прийняли спільну заяву про підтримку України та заклик до ЄС надати їй офіційний статус кандидата на вступ;

– в Європі вже більше 30 країн блокують російську пропаганду, зокрема мовлення телеканалів РФ.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що й у громадян Європи, і у чиновників Європейського Союзу та лідерів країн-членів під час російсько-української війни суттєво змінилося ставлення до України й щодо її перспектив членства в ЄС. І це було обнадійливим фактом і додатковим стимулом для нашої перемоги над російським агресором.

Слід також відзначити, що цьому у значній мірі сприяли, окрім героїчного спротиву ЗСУ, активні, наступальні дії української дипломатії, зокрема сотні зустрічей і телефонних перемовин із лідерами країн Заходу, пристрасні виступи із закликами підтримки України у війні та її євроінтеграційних прагнень президента В.Зеленського у форматі відеоконференцій перед депутатами понад 20 парламентів країн-членів ЄС, Великої Британії та Конгресу США. Мабуть не випадково 19 травня президент Європейської ради Шарль Мішель запропонував активізувати процес розширення ЄС, нагадавши, що, наприклад, переговори про його розширення на Західні Балкани затягуються і тривають уже майже 20 років, а сьогодні є запити членства ще від України, Молдови і Грузії, тому слід терміново зробити крок уперед та створити новий імпульс для заохочення реформ і просування європейської інтеграції майбутніх членів ЄС.

Вагомим підтвердженням цього стало прибуття в Україну канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Емманюеля Макрона і прем'єр-міністра Італії Маріо Драгі, до яких приєднався президент Румунії Клаус Йоганніс 16 червня 2022 р., за день до того, як Єврокомісія повинна була надати висновок щодо заявки України на отримання статусу кандидата на членство в ЄС, що стане підставою для прийняття політичного рішення на саміті лідерів ЄС 23–24 червня, для того, щоб забезпечити В.Зеленському підтримку найбільших європейських держав. Не менш важливим є те, що лідери цих держав висловилися за негайне надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС без жодних попередніх застережень. Усе це дало підстави В.Зеленському після перемовин заявити, що «зараз Україна наблизилася до Євросоюзу ближче всього за цілий час незалежності».

16 червня дорадчий орган Європейської комісії дав позитивну відповідь щодо надання статусу кандидата у члени ЄС Україні, а наступного дня, 17 червня, очільниця Єврокомісії офіційно оголосила її рішення про рекомендацію ЄР надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС без усяких попередніх умов, хоч у висновку ЄК містилися 7 вимог до України, зокрема у сфері верховенства права й антикорупції, які необхідно виконати ближчим часом. Заявка Молдови теж була підтримана, але з умовами, а Грузії – поки що відмовлено. Варто відзначити, що після позитивного рішення Єврокомісії головні скептики щодо європейської інтеграції України – спочатку Данія, а потім Нідерланди і Швеція, заявили, що вони підтримають на саміті ЄР 23–24 червня надання Україні статусу кандидата у члени ЄС. Нарешті 23 червня 2022 р. Європейська рада одногосно визнала Україну офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу, що стало історичною подією у взаємовідносинах України та ЄС, важливим політичним сигналом і свідченням про реальну підтримку Євросоюзом європейської перспективи України.

Олександр Реєнт, Володимир Любченко (Інститут історії України НАН України, Київ)

1914–1918, 2014–2022: дві спроби остаточного вирішення українського питання Росією (порівняльний аналіз)

За жорстокістю та обсягом скоєних воєнних злочинів, а також за подібністю риторики і дій керівників держав, що їх розв'язали, російсько-українську війну 2014–2022 рр. на її актуальному етапі повномасштабного вторгнення військ РФ до України часто й небезпідставно порівнюють із Другою світовою. Проте є один фундаментально важливий аспект, а саме: спроба остаточного вирішення українського питання Росією, який робить війну початку XXI ст. набагато ближчою до війни не середини століття минулого, а його початку – до Першої світової. І до болю спільне між ними проглядається не лише в ідеологічному обґрунтуванні, що спиралось тоді на офіційну в Російській імперії доктрину «о триедином русском народе», яка в історіографії отримала назву концепції «большой русской нации», а тепер спирається на прийняту в РФ доктрину «русского мира», котра є лише осучасненою й більш розширеною версією своєї попередниці.

Народжена у XXI ст. як церковна в надрах Російської православної церкви з метою «захисту канонічних територій» доктрина «русского мира» дуже швидко була засвоєна світською владою РФ, яка перетворила її на модерний російський державний геополітичний проект – агресивний та експансіоністський за своєю суттю.

Причому в основі як церковного, так і світського варіантів доктрини «русского мира» лежить припала пилом доктрина «о триедином русском народе», що була офіційною в Російській імперії. Відповідно до неї, великороси (нинішні росіяни), малороси (нинішні українці) й білоруси становлять, виступаючи його гілками, «триединый русский народ», а не окремі самостійні народи-нації.

РФ, узявши на озброєння цю доктрину, поширила її прикладання з етнічних «русских» (у сенсі концепції «большой русской нации») також і до усіх російськомовних та людей російської культури незалежно від етнічного походження й місця проживання. Причому поширила таким чином, що право втручання (до збройного включно) у справи сусідніх держав під приводом захисту прав росіян, православних, російськомовних і людей російської культури – зробила стрижнем своєї зовнішньополітичної доктрини.

Подальший логічний крок у розвитку доктрини «русского мира» відбувається просто на наших очах – фактично повне заперечення з боку правлячого в РФ режиму вибору української ідентичності десятками мільйонів людей і визнання їхнього вибору історичною помилкою. Про це свідчать неодноразово повторювані, починаючи з 2014 р., президентом РФ В.В.Путіним на різних заходах та у його статтях твердження, що росіяни, українці й білоруси – це один народ, найбільш повно викладені ним 12 липня 2021 р. у статті «Про історичну єдність росіян та українців». Якщо народ один, і це саме «русский» народ, то, йдучи за цією викривленою логікою, кому ж як не владі РФ визначати долю названого народу, настановляючи на «істинний шлях» «заблукали» його частини, котрі, з погляду Кремля, мають розвиватися виключно у фарватері інтересів РФ?! І от, скриньку Пандори відкрито: у ХХІ ст., у центрі Європи, на очах усього світу, грубо, за допомогою воєнної сили намагаються змінити вибір національної та державної ідентичності понад 40-мільйонного народу, знищуючи при цьому всіх незгодних...

Вступаючи до Першої світової війни, Російська імперія мала грандіозні плани оволодіння Константинополем, протоками – Босфором і Дарданеллами, суттєвого приростання польськими землями ворожих країн, захоплення та швидкої інкорпорації українських теренів Австро-Угорщини. Останнє, хоча і не виглядало настільки ефектно, як попередні опції, проте, за задумом, дозволяло Російській імперії остаточно вирішити одне з її ключових внутрішніх питань, яке несло у собі загрозу самому її існуванню – українське. Як уявлялося, для цього було б достатньо знищити осередок українського руху на українських теренах монархії Габсбургів шляхом їх окупації та інкорпорації до тіла імперії з опорою на місцеві радикальні русофільські (москвофільські) сили.

Не можна сказати, що такі погляди, особливо у частині розуміння причинно-наслідкових зв'язків, тоді належали до мейнстріму, проте серед багатьох співробітників міністерства закордонних справ Російської імперії, а також серед політикуму відповідного спектру (головно серед російських націоналістів) вони знаходили жвавий відгук. Таке розуміння, зокрема, ще в 1908 р. демонстрував секретар російського імператорського консульства у Львові В.Олфер'єв, коли писав, що в результаті політики австро-угорської влади «украинцы сольются в самостоятельный единый народ и тогда борьба с сепаратизмом станет невозможной. Пока в Галиции живёт ещё русский дух, для России украинство не так ещё опасно, но коль скоро австро-польскому правительству удастся осуществить свою мечту, уничтожив всё русское в Галиции [...], тогда будет поздно и России с врагом не справиться».

Випробувавши весь наявний інструментарій «м'якої сили», а від 2014 р. також і «гібридної війни», та переконавшись, що все марно, що український корабель із

кожним днем усе далі й далі відпливає від негостинних російських берегів у напрямку історично природного для нього європейського дому, російська влада у 2022-му вдруге спробувала остаточно вирішити українське питання в найрадикальніший спосіб – шляхом повномасштабної воєнної агресії та нищення усього українського. Що саме це, а не уявний страх через можливе розширення блоку НАТО на схід, є справжньою альфою та омегою РФ у розв'язаній нею війні проти України, свідчать як характер перебігу вторгнення й дій російської окупаційної влади на зайнятих тимчасово теренах, так і текст оприлюдненої 3 квітня 2022 р. російським державним інформаційним агентством «РИА-Новости» програмної статті Т.Сергейцева «Что Россия должна сделать с Украиной», згідно з якою всі ті незгодні на «денацифікацію» (деукраїнізацію) українці, котрі не піддаються «перевихованню», підлягають знищенню. Дискурс необхідності нищення всього українського, як і самих назв «Україна» та «українці», – став провідним на пропагандистських майданчиках РФ.

Як і напередодні Першої світової війни, щонайменше з 1908–1909 рр., коли влада Російської імперії розпочала системну роботу зі все зростаючого фінансового підживлення потенційної «п'ятої колони» в особі радикального русофільського руху на українських теренах монархії Габсбургів (перш за все Русской народной организации в Галичине та її політичної репрезентанти – Русского народного совета), щорічно виділяючи на підтримку організаційної структури москвофілів на запит міністра внутрішніх справ 60 тис. руб. і ще 25 тис. через міністра фінансів (із 1913 р. розмір субсидій зріс до 200 тис. руб., які надавалися з секретних коштів міністерства закордонних справ), влада РФ у XXI ст., за оцінками, влила прямо чи опосередковано у проросійські сили в Україні суму, еквівалентну 5 млрд дол.

Своєрідним функціональним аналогом реформованого в 1908 р. Галицько-руського благотворительного общества в Санкт-Петербурзі, за посередництва якого російська влада переправляла реципієнтам лівову частку державних коштів, що виділялися на підтримку радикального русофільства на українських теренах Австро-Угорщини, у наш час є створений 2008 р. у системі органів виконавчої влади РФ інститут «Россотрудничества» – головний провідник «м'якої сили» в поширенні проросійських впливів. Подібності між реципієнтами російської фінансової допомоги на інституційному рівні тоді й тепер так багато, що дану 1913 р. керуючим російського імператорського консульства у Львові М.Верховцевим характеристику сучасного йому галицького радикального русофільства як «отвратительных комиссионеров по инсценированию русского движения» і названих ним «субсидируемой кликой», у 2022 р., з огляду на невтішні для замовників результати, цілком могли б дати ОПЗЖ, «Українському вибору» та іншим проросійським проектам їхні сьогоднішні куратори з РФ.

А скільки спільного можна побачити в повсякденній практиці окупаційних влад щодо українського населення в ту, далеку, і цю, теперішню, війну. Починаючи з тотальної ліквідації українських інституцій, закриття або повної деукраїнізації освітніх закладів і закінчуючи взяттям і вивезенням заручників та масовими примусовими депортаціями цивільного населення (навіть у ті ж самі віддалені райони розселення!). Понад 500 тис. галичан і буковинців було примусово вивезено вглиб території Російської імперії в роки Першої світової війни, і не менше (а за деякими даними, вже понад 1 млн) – лише за кілька перших місяців активної фази російсько-української війни сьогодні.

І все ж треба визнати, що хоча у своєму замірі остаточно вирішити українське питання влада Російської імперії, бодай позірно, намагалася дотримуватися частини міжнародних норм і правил ведення війни та ставлення до цивільного населення

окупованих територій, вона все одно цілком справедливо заслужила оцінку своєї окупаційної політики у Східній Галичині та на Буковині як «всесвітнього скандалу», за висловом керівника фракції кадетів у Державній думі П.Мілюкова. То після Бучі, Маріуполя, Бородянки, Харкова, Ірпеня, Северодонецька вже ні для кого у світі не є таємницею, що дії влади РФ щодо України геть позбавлені хоч якогось намагання слідувати елементарним гуманітарним правилам і нормам, продиктовані сліпою, тваринною люттю й мають усі ознаки злочинів проти людяності – геноциду.

Попри руйнування, згарища, горе, смерть, каліцтва, біль і страждання, що супроводжують будь-які війни, останні часто вивільняють прихований у них потенціал докорінних змін, шалено прискорюючи розвиток історичних процесів, перебіг яких у мирний час, зазвичай, потребує десятиріч. Можливостями, які випадають, ще треба вміти належно розпорядитися, не згаяти їх, але коли та якщо це вдається, то відбуваються справжні «квантові стрибки» у процесах, природному розвитку яких намагаються покласти край ті, хто заради цього розпочинає війни.

Так, у горнилі Великої війни 1914–1918 рр., яка, серед іншого, за задумом російської сторони, мала покласти край розвитку українського руху в імперії шляхом знищення його недосяжного в мирний час осередку в монархії Габсбургів, українство не тільки не зникло, але й здійснило стрибок до практичної спроби реалізації ідеї соборної Української держави, яка хоч тоді не встояла у силу несприятливої міжнародної кон'юнктури та численних внутрішніх помилок державного будівництва, яких припустилися її творці, проте залишила по собі настільки потужний спадок, що з ним не могли не рахуватися навіть нові більшовицькі володарі країни.

Так само й сучасний очільник Кремля, все поставивши на карту знищення держави Україна та денаціоналізації української нації, випробувавши для цього всі можливі засоби – від «м'якої сили» й «гібридної війни» до повномасштабного та нечувано жорстокого як для ХХІ ст. воєнного вторгнення, матиме можливість на власні очі побачити (ба, вже не може не бачити, але ще не здатен прийняти!) нищівну поразку своїх замірів разом із повним крахом просякнутих історичним нафтаїном концепції «одного народу» та експансіоністської доктрини «русского мира». Українська ж політична нація замість того, щоб капітулювати перед нав'язуваною їй силоміць «російщиною», як це від неї очікували у Кремлі, здійснила, відкинувши внутрішні суперечності перед лицем смертельної зовнішньої загрози, рішучий поступ до національної єдності в непохитному, до переможного кінця відстоюванні свого цивілізаційного вибору, так щедро вже оплаченого тисячами життів героїв-військових і тисячами жертв серед цивільних.

Якщо в російського та українського народів і було колись вимушене спільне історичне минуле, то чи багато після 2022 р. залишиться у світі тих, хто не бачитиме, що в росіян й українців уже точно не буде спільного майбутнього?!

Андрій Кудряченко (Інститут всесвітньої історії НАН України, Київ)

Російсько-українська війна: міжнародні виміри

Неспровоковане вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р. стало початком першої великої війни в умовах багатополлярної міжнародної системи. Безвідносно до того, які цілі війни проти України формулюються й подаються російським керівництвом, головною метою Кремля залишається руйнація України як

незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазідержавних маріонеткових утворень.

Тож для України головна мета у війні полягає не лише в нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й у відновленні повного державного суверенітету, територіальної цілісності в міжнародно визнаних кордонах 1991 р. Прагнення загарбників захопити Київ і встановити російський військово-політичний контроль над усією територією України, а також масштабні жорстокості нападаючої сторони по всіх напрямках воєнних операцій об'єктивно змінили сприйняття російської загрози не лише з боку України, оголивши екзистенціальний характер багатоаспектного російсько-українського конфлікту, але й спричинили відповідну реакцію з боку демократій Європи та світу.

Російські наступальні дії у Харківській обл., на Донбасі та на півдні можуть тривати доти, поки загарбницькі війська спроможні будуть зберігати наступальний потенціал. Ураховуючи обмежені військові й технологічні можливості України, рівень бойового потенціалу вітчизняних збройних сил залежить значною мірою від якості, темпів надання озброєння з боку зовнішніх партнерів і союзників Києва.

Зухвале повномасштабне вторгнення Росії в Україну викликало набагато виразніше засудження з боку світової спільноти, аніж анексія Криму та воєнна інтервенція на Донбасі в 2014–2015 рр. Перш за все, Генеральна асамблея ООН на екстремній сесії засудила дії Росії щодо України та у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. назвала їх агресією Російської Федерації проти України. В ухваленому документі Генасамблея вимагає вивести російські війська з країни. На цій сесії резолюцію підтримала 141 держава, проголосували проти – 5 (Сирія, Білорусь, Росія, КНДР, Еритрея), утримались 35 (серед них Китай, Казахстан, Пакистан, Іран, Куба, ПАР та ін.). У 2014 р. резолюцію Генасамблеї ООН, в якій засуджувалася російська анексія українського Криму, підтримали 100 країн, проти висловились 11 і 58 утримались.

Також Міжнародний суд ООН у Гаазі 16 березня 2022 р. зобов'язав Росію припинити розпочаті 24 лютого воєнні дії в Україні, заявленою метою яких було «запобігання й покарання» нібито геноциду в Луганській і Донецькій обл. України. Головна суддя Міжнародного суду ООН заявила, що Російська Федерація повинна, в очікуванні остаточного рішення у справі, призупинити воєнні дії та має також припинити будь-яку військову допомогу так званим «ЛДНР».

Міжнародна підтримка України в її боротьбі з російським агресором усе сильніше проявляється в багатьох вимірах, зростають її масштаби. Це стосується запровадження державами демократичного Заходу проти країни-агресора фінансових та економічних санкцій, надання військово-технічної допомоги вітчизняним збройним силам, прийому біженців із нашої країни й гарантування їм соціальної допомоги, а також проявляється у створенні проукраїнської коаліції та пропозицій щодо переговорного процесу.

Російське вторгнення в Україну отримало широкий міжнародний осуд із боку урядів і міждержавних організацій, що зумовило запровадження нових санкцій проти Росії, які спроможні призвести до фінансово-економічної кризи РФ. Реакція урядів у всьому світі загалом була негативною, з критикою та засудженням із боку багатьох провідних країн, зокрема Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Японії. Показово, що Європейський Союз відразу ж запровадив заборону російським літкам використовувати повітряний простір ЄС, відключення Росії від міжнародної міжбанківської мережі SWIFT, заборонив деякі російські ЗМІ. Євросоюз та країни «Великої сімки» 15 березня 2022 р. позбавили Росію преференцій від членства у Світовій організації торгівлі. Міжнародні організації, зокрема ООН та НАТО,

також висловили засудження воєнної агресії РФ, вони запровадили бойкот Росії та її союзниці Білорусі в багатьох сферах.

Стосовно позиції щодо міжнародних майданчиків для переговорного процесу, як говорив у своєму зверненні президент України В.Зеленський, саме президент Азербайджанської Республіки І.Алієв та президент Туреччини Р.Ердоган ще ввечері 26 лютого 2022 р. запропонували організувати переговори з Росією. Складним був подальший перебіг та зміни позицій сторін щодо них, проте відома конструктивна роль Туреччини.

Однак слід наголосити, що у силу низки причин початковий обсяг допомоги Україні з боку США, Великої Британії, країн НАТО та ЄС був явно недостатнім. Україна на початковому етапі протистояння агресору отримала в рамках військової допомоги з боку США й Великої Британії переважно ПТРК «Javelin», ПЗРК «Stinger» та інші озброєння. Військові експерти на Заході припускали, що в разі захоплення більшої частини або навіть усїєї території України російські війська будуть втягнуті у зтяжний внутрішній конфлікт, який за своїм характером нагадував би тривалі війни СРСР і США в Афганістані. З іншого боку, адміністрація США та керівництво НАТО категорично відкидали будь-яку можливість прямого залучення до російсько-українського конфлікту, що також впливало на характер й обсяги військової допомоги.

Ситуація почала рішуче змінюватися лише внаслідок демонстрації боєздатності ЗСУ, які зуміли зупинити та відкинути російські війська від Києва. Перші ознаки того, що адміністрація США визнає «можливість перемоги» Києва у війні з Росією, прозвучали в коментарі прес-секретаря Пентагону Дж.Кірбі на брифінгу 6 квітня 2022 р. Тоді посадовець заявив, що навіть якщо війна буде довгою, це не означає, що Україна не зможе перемогти, особливо з огляду на те, що вона змогла вже зробити. Адже «Путін не досяг нічого зі своїх стратегічних цілей в Україні. Він не взяв Київ, не скинув уряд і не зруйнував Україну як національну державу. [...] Українці мужньо виборюють свою країну. І вони відмовили Путіну в багатьох його стратегічних цілях. Тож, безперечно, вони можуть перемогти».

Під час двосторонніх консультацій 12 квітня Дж.Байдена та Б.Джонсона було погоджено плани прискорення допомоги Україні, включаючи посилення військової й економічної підтримки. Лідери США та Великої Британії вирішили посилити економічний тиск на Росію з прицілом на необхідність припинення залежності Заходу від російських нафти й газу. Більш зацікавлений підхід із боку Вашингтона та Лондона сприяв суттєвому розширенню підтримки Києва, включаючи організацію постачання більш потужних озброєнь – засобів ППО, ракетних установок, далекобійної артилерії та бронемашин різних типів. Із середини квітня в Україну почали прибувати зброя й боєприпаси в рамках пакету американської допомоги, який включав важке озброєння та підготовку українського персоналу для його використання.

Важливою віхою в міжнародній координації допомоги Україні стала відеоконференція за участі керівників ЄС, НАТО й низки країн Європи, скликана 19 квітня 2022 р. за ініціатииви президентів США та Франції. Причому залучення до участі в нараді президентів Польщі й Румунії – прикордонних з Україною держав, українських важливих з огляду на потреби забезпечення логістики військових поставок – стало вагомим кроком, що сприяв скороченню термінів поставок і підвищенню рівня їх безпеки.

24 квітня в Київ прибули міністр оборони США Л.Остін і держсекретар Е.Блінкен – найвищі посадові особи американської адміністрації, які відвідали Україну з початку російського вторгнення. За підсумками візиту на прес-конференції,

яка проходила в Польщі, Л.Остін констатував, що Україна ще може виграти війну, якщо отримає необхідну підтримку. За його словами, «ми хочемо, аби Росія була ослаблена настільки, щоб вона не могла більше робити те, що вона зробила під час вторгнення в Україну. Російська сторона вже втратила багато військового потенціалу, і ми хочемо, щоб ця країна не мала можливості дуже швидко відтворити цей потенціал».

26 квітня на військовій базі США Рамштайн у Німеччині відбулася конференція міністрів оборони 43 країн – союзників і партнерів США, включаючи Україну. Головне завдання переговорів полягало у синхронізації й координації військової допомоги Україні. У зустрічі взяли участь не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія, Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії, Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію, Ізраїль. Тож започаткований новий формат можна розцінювати як створення широкої коаліції на підтримку України, яка покликана мобілізувати військову допомогу безвідносно до тривалості воєнного конфлікту. Головна мета коаліції – дати Україні реальний шанс перемогти у війні з РФ за наявності відповідних озброєнь і необхідної підтримки.

У сенсі організації міжнародної взаємодії важливе значення має створення в рамках коаліції постійного координаційного механізму. Такі функції виконуватиме центр управління та координації постачання військової допомоги Україні (ECCU) у Штутгарті. Саме він тісно співпрацюватиме з міжнародним координаційним центром країн-донорів (IDCC), створеним за ініціативи Великобританії.

Україна отримала постійний формат узгодження та координації військової допомоги. Натомість Путін отримав те, чого він упродовж усіх останніх років прагнув уникнути – синхронізацію позицій більшості країн Заходу, консолідацію НАТО й посилення ролі США в питаннях європейської та глобальної безпеки.

Вашингтон і Брюссель ухвалили принципово важливі рішення щодо військової підтримки. Зокрема колективне рішення ЄС закуповувати важкі озброєння для безоплатної передачі Україні. За два місяці Євросоюз виділив для безповоротної закупівлі озброєнь на потреби ЗСУ 1,5 млрд євро. Кошти надаються через інструмент European Peace Facility на додаток до підтримки багатьох країн-членів ЄС, яка надходить на двосторонньому рівні.

Україн важливим стало прийняття США та підписання Дж.Байденом у травні так званого закону про ленд-ліз – «Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022». Саме цей закон дозволяє Вашингтону запустити широку програму з метою надання масштабної військової та економічної допомоги Україні. Фінансування ленд-лізу забезпечуватиметься за рахунок федерального бюджету Сполучених Штатів та заарештованих активів російських олігархів. Новий закон надає президенту США розширені повноваження щодо безоплатної передачі або надання в оренду Україні оборонних засобів для захисту від російського військового вторгнення та інших цілей. У 2022-му і 2023-му фінансових роках президент зможе дозволити уряду США надати Україні чи урядам країн Східної Європи в тимчасове користування або в оренду оборонні засоби, «щоб допомогти зміцнити обороноздатність цих країн та захистити їх цивільне населення від потенційного вторгнення або триваючої агресії збройних сил РФ».

На додаток до вже наданої Україні військової допомоги на 3,7 млрд дол., уряд Дж.Байдена зможе реалізувати надзвичайне додаткове фінансування на 2022-й фінансовий рік у розмірі близько 35 млрд дол. «для критичної безпеки та економічної допомоги Україні». Адміністрація США пообіцяла, що підтримуватиме нашу країну

у відсічі російської агресії, оскільки президенту РФ В.Путіну не можна дозволити здобути перемогу у цій війні.

Загалом є підстави констатувати, що після 24 лютого у сприйнятті війни РФ проти України та масштабів російської загрози для європейської безпеки відбувся рішучий поворот. Насамперед, суттєво зміцнилося й поширилося усвідомлення того, що українці воюють не лише за себе, а й за збереження миру та стабільності Європи й усього цивілізованого світу. До 20 країн євроатлантичного співтовариства погодилися надавати Україні сучасні високотехнологічні озброєння. Упродовж перших двох місяців війни Україна отримала від країн НАТО та інших партнерів озброєння, боєприпасів, амуніції, розвідувальних систем на понад 8 млрд дол. Ще більші можливості, як очікується, відкриє запровадження програми ленд-лізу, яка може включати поставку оперативно-тактичних ракет із радіусом дії 300–500 км.

Таким чином, широка підтримка України, а потім і відчутна консолідація зусиль із боку багатьох країн Заходу стала наслідком гострого усвідомлення того, що російський правлячий режим перейшов до масштабної воєнної агресії. Метою війни Кремль визначив окупацію та анексію території сусідніх держав і встановлення зони панування в дотичному геополітичному просторі. Все це в баченні демократій становить загрозу безпеці для всіх країн пострадянського простору та Східної Європи.

Постачання західних озброєнь може суттєво посилити військові можливості України. Залежно від обсягу та якості цих поставок ЗСУ матимуть змогу перейти до ведення наступальних операцій уже в передбачуваній перспективі. За твердженням федерального канцлера Німеччини, лише передача Україні найсучасніших систем протиповітряного захисту, які є в бундесвері, додасть спроможності захистити цілі міста від повітряних атак ворога. А це співмірно із закриттям повітряного простору країни, чого так бракує.

Зрештою, більшість західних політиків почали реально визнавати жорстку антагоністичність і несумісність цілей, намірів та характеру політичних систем України й Росії. Більше того, політичні лідери Заходу усвідомлюють те, що саме протилежність політичних систем і устремлінь Києва та Москви стали істинними причинами російської агресії й перешкодою для досягнення взаємоприйнятних компромісів.

Важливу роль у забезпеченні перемоги України покликана відіграти вітчизняна дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення поваги до рівності прав незалежних держав, так і перспективних завдань досягнення прийняттого миру для України шляхом облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть неохочість керівництва КНР, Індії й окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію говорять про резерви та багато про що. Українській дипломатії слід працювати в контексті того, аби подолати різні стереотипи не лише минулого, але й нинішнього ставлення до російського ареалу. У цьому зв'язку актуалізуються задачі щодо реформування більшості міжнародних інституцій, а то і створення нових міжнародних союзів, спроможних захиститися від агресора, яким би підступним він не був. Головними аргументами вітчизняної дипломатії є нинішні та майбутні воєнні успіхи. Водночас Україна платить неймовірно високу ціну, забезпечуючи і країни демократичного світу від російської агресії. Тож голос Києва має звучати, і слід забезпечити його адекватне сприйняття навіть нинішніми світовими грандами. Історичний досвід та перебіг поточних подій засвідчують, що це нелегке завдання було в минулому й залишається нині. Є тверда впевненість, що Україна досягне переконливих успіхів на воєнному та дипломатичному напрямках.

Володимир Головко (Інститут історії України НАН України, Київ)
**Китай та повномасштабна російсько-українська війна:
еволюція позиції**

На початку 2022 р. українсько-китайські відносини розвивалися *as usual*. На офіційному рівні комунікацію поживила «кругла дата» – 4 січня виповнилося 30 років від установаження дипломатичних відносин між державами. З цієї нагоди керівники обмінялися вітальними телеграмами, в яких констатувалося стратегічне партнерство. У цілому на початку 2022 р. офіційні контакти між українською та китайською сторонами не були інтенсивними. Формально це можна пояснити новорічними й різдвяними святами в Україні та наближенням новорічних свят у Китаї, а також зміною наприкінці 2021 р. голови української частини Міжурядової комісії зі співробітництва України та Китаю.

Проте в російсько-китайському офіційному діалозі, навпаки, спостерігалася висока інтенсивність, причому на найвищому рівні. Відзначимо відеосаміт Сі Цзіньпіна та В.Путіна 15 грудня 2021 р. Тоді президент РФ оцінив російсько-китайські відносини як «всеохоплююче партнерство та стратегічну взаємодію». А 4 лютого 2022 р. відбувся очний саміт В.Путіна й Сі Цзіньпіна. За його підсумками було оприлюднено «Спільну заяву РФ і КНР про міжнародні відносини, які вступають в нову епоху, і про глобальний сталий розвиток». У ній відзначалося, що «дружба між державами не має кордонів», а «у співробітництві немає заборонених зон».

Чи знав Пекін про плани Кремля здійснити вторгнення в Україну? Публікації в низці ЗМІ дають позитивну відповідь на це питання. Так, вашингтонський журналіст гонконзької газети «South China Morning Post» із посиланням на джерела в адміністрації президента Дж.Байдена повідомив, що США у грудні 2021 р. передали Китаю інформацію про плани російської агресії проти України з метою мотивувати його вплинути на Росію. Однак Пекін начебто не тільки не став впливати на Москву, але й передав цю інформацію Кремлю, кваліфікувавши дії Вашингтона як спробу спровокувати розкол у відносинах із Росією. А 22 січня інформаційне агентство «Bloomberg» повідомило, що Сі Цзіньпін звернувся до В.Путіна з проханням не розпочинати вторгнення в Україну, поки йдуть Зимові Олімпійські ігри в Китаї, тобто до 20 лютого. Російська та китайська сторони заперечували дану інформацію.

Масштаб російського вторгнення в Україну для Китаю, ймовірно, все ж таки був досить неочікуваним. Безпосередньо у дні напередодні вторгнення посольство КНР у Києві працювало у штатному режимі та не закликала своїх громадян до евакуації. Коли вторгнення розпочалося, 24 лютого міністр іноземних справ КНР Ван Ї намагався терміново прояснити російські плани в телефонній розмові з головою МЗС РФ С.Лавровим. Ван Ї за її підсумками заявив, що Китай «визнає складну та особливу історію українського питання». Наступного дня В.Путін подзвонив Сі Цзіньпіну, щоб особисто пояснити ситуацію.

24 лютого Китай в ООН виступив за мирне вирішення російсько-українського конфлікту, а не за негайне припинення російської агресії. Офіційний представник МЗС КНР Хуа Чуньїн у спілкуванні з мас-медіа відмовилася визначати російські дії проти України як вторгнення. У подальші дні Китай зберігав проросійський нейтралітет у своїх підходах, одночасно говорячи про підтримку територіальної цілісності України і про врахування занепокоєння Росії своєю безпекою, а також виступаючи проти міжнародних антиросійських санкцій.

Провал російського бліцкригу в Україні привів до певних змін у китайській позиції. На початку березня спостерігалася висока інтенсивність російсько-китайської комунікації на дипломатичному треку й невелике поживлення українсько-китайського діалогу. 1 березня посол КНР у РФ Чжан Ханьхуей був прийнятий заступником міністра іноземних справ І.Моргуловим. У протокольній новині повідомлялося: «Сторони обговорили поточні питання російсько-китайської стратегічної взаємодії та хід реалізації домовленостей щодо її подальшого зміцнення, досягнутих лідерами двох країн під час зустрічі в Пекіні 4 лютого ц. р. [...] У світлі напруженої зовнішньополітичної обстановки І.Моргулов і Чжан Ханьхуей відзначили важливість подальшої координації зусиль наших країн на світовій арені». У той же день відбулася телефонна розмова Ван Ї та Д.Кулеби. Останній звернувся з проханням використати рівень відносин між Пекіном і Москвою, щоб примусити Росію припинити збройну агресію проти українського народу. Ван Ї у відповідь запевнив, що Китай готовий докладати всіх зусиль для припинення війни дипломатичним шляхом і підтвердив «тверду підтримку суверенітету та територіальної цілісності» України з боку КНР, відзначив стратегічний характер двосторонніх відносин. Утім у розмові Ван Ї найбільше хвилювали питання евакуації китайських громадян з України.

3 березня Китай знову утримався при голосуванні за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН, яка засуджувала російське вторгнення в Україну. Глава делегації КНР Чжан Цзюнь відзначив, що резолюція «не бере до уваги історію та складність нинішньої кризи». А Ван Ї виступив з ініціативою щодо запобігання великомасштабній гуманітарній кризі в Україні. Ця ініціатива стосувалася наслідків російської агресії проти України та не була спрямована на її припинення по суті.

8 березня відбувся відеосаміт Сі Цзіньпіна, президента Франції Е.Макрона та канцлера ФРН О.Шольца. На ньому проявилися зміни в китайській позиції. Зокрема Сі Цзіньпін зазначив, що нинішня ситуація в Україні викликає занепокоєння, і китайська сторона глибоко шкодує, що на Європейському континенті знову вибухнула «війна» (а не «військова операція», як це намагалася просувати РФ, а за нею й офіційні китайські речники). 11 березня прем'єр КНР Лі Кецянь також заявив про «глибоку занепокоєність ситуацією в Україні».

Проте 13 березня у західних ЗМІ, а згодом й у заявах американських високопосадовців була оприлюднена інформація, що Росія звернулася до Китаю з проханням надати військово-технічну та економічну допомогу російським силам, що задіяні у збройній агресії проти України. І начебто Пекін позитивно відреагував на ці запити. Прогнозовано Росія, а згодом і Китай виступили зі спростуваннями цієї інформації. Пекіну все ж довелося докладати зусиль на офіційному рівні, щоб переконати Захід у своїй відвертості. 14 березня в Італії відбулася зустріч радника президента США з національної безпеки Дж.Саллівана та глави канцелярії ЦК КПК з іноземних справ Яна Цзечі. У центрі обговорення була агресія Росії проти України. Також 14 березня посол КНР в Україні Фань Сяньжун зустрівся з главою Львівської обласної військової адміністрації М.Козицьким (китайське посольство через російське вторгнення було евакуйоване до Львова) і заявив: «Китай та Україна – це стратегічні партнери [...] Китай – дружня держава для українського народу». Він також зазначив: «Китай ніколи не буде нападати на Україну, ми будемо допомагати, зокрема в економічному напрямі [...] У цій ситуації, яка є нині у вас, будемо чинити відповідально. Ми побачили, наскільки великою є єдність українського народу, а це означає і його силу». За кілька днів, 17 березня, китайський МЗС заявив, що підтримує слова свого посла в Україні.

18 березня в розвиток зустрічі Дж.Саллівана та Ян Цзечи відбулися переговори Сі Цзіньпіна і Дж.Байдена, на яких китайський лідер заявив: «Конфлікт в Україні не відповідає нічийим інтересам, а мир і безпека – найдорожча коштовність міжнародного співтовариства». 22 березня Дж.Салліван повідомив, що США не бачать ознак того, що Китай надає Росії військово-технічну допомогу.

На цьому фоні на китайському напрямі активізувалася українська сторона. Зокрема Д.Кулеба закликав Китай зіграти важливу роль у припиненні війни в Україні. А 22 березня глава офісу президента А.Єрмак, виступаючи у Chatham House, зазначив: «Досі ми бачили нейтральну позицію Китаю. І [...] ми вважаємо, що Китай [...] повинен грати більш помітну роль у припиненні цієї війни і в розбудові нової глобальної системи безпеки». А.Єрмак також зазначив: «Ми з нетерпінням чекаємо розмови Сі Цзіньпіна з Володимиром Зеленським». Однак комунікація між В.Зеленським і Сі Цзіньпіном станом на майже кінець травня 2022 р. так і не відбулася.

Відзначимо позитивну реакцію Китаю на стамбульський раунд російсько-українських переговорів 29 березня. У свою чергу, за підсумками стамбульського раунду переговорів глава української делегації Д.Арахамія зазначив, що Україна сподівається побачити серед держав-гарантів усіх постійних членів Ради Безпеки ООН, включно з Китаєм. Пізніше він повідомив, що з КНР проходять відповідні переговори дипломатичними каналами.

Питання російсько-української війни посіло одне з центральних місць на онлайнсаміті КНР – ЄС 1 квітня. Європейська сторона не приховувала своє розчаруванням небажанням Китаю вплинути на Росію. Верховний представник ЄС з іноземних справ і політики безпеки Ж.Боррель назвав переговори «діалогом глухих». За його емоційними словами, Пекін окреслює Москві лише одну «червону лінію» – не застосовувати ядерну зброю.

Еволюція в китайській позиції щодо російсько-української війни проявилася після виступу Сі Цзіньпіна 21 квітня на Беоаському азійському форумі (так званий «Східний Давос»). Зокрема лідер КНР висунув нову «ініціативу глобальної безпеки» для забезпечення сталого миру. У своєму виступі він не згадав ні Росію, ні Україну, ні російсько-українську війну. Однак, говорячи про сучасні виклики глобального управління, зазначив, що сьогоднішній світ є добре сконструйованою машиною і спроба зняти з неї будь-яку деталь небезпечна критичним збоєм і найважчими наслідками. Ймовірно, що під «деталлю» малася на увазі Росія.

У розвиток «ініціативи глобальної безпеки» Китай став демонструвати більшу нейтральність. Показовими були його символічні кроки. 30 квітня китайське державне інформаційне агентство «Сінхуа» оприлюднило два інтерв'ю – міністра закордонних справ України Д.Кулеби та міністра закордонних справ РФ С.Лаврова. На брифінгу 5 травня представник МЗС КНР Чжао Ліцзянь звернув увагу журналістів до одночасної публікації цих інтерв'ю, при цьому зазначивши: «І Росія, і Україна цінують справедливу та об'єктивну позицію Китаю з українського питання».

У рамках реалізації «ініціативи глобальної безпеки» Китай активізувався на західному напрямі. І якщо на саміті КНР – ЄС 1 квітня китайське керівництво не демонструвало бажання навіть обговорювати тему російсько-української війни, то у травні, навпаки, активно висловлювало занепокоєння розвитком ситуації – зокрема під час переговорів Сі Цзіньпіна 9 травня з канцлером Німеччини О.Шольцом та 10 травня з президентом Франції Е.Макроном. А 18 травня відбулися чергові переговори Дж.Саллівана та Ян Цзечи.

Про те, як Пекін оцінює російське вторгнення в Україну, почасти дає розуміння доповідь на внутрішньому відеосемінарі співробітника Китайської академії

суспільних наук, екс-посла КНР в Україні (2005–2007 рр.) Гао Юйшеня. Тези доповіді були оприлюднені 10 травня на порталі ifeng, але невдовзі текст був видалений. Звернімо увагу на три оцінки, висловлені Гао Юйшенем:

- остаточна поразка Росії – лише питання часу;
- Росія не може контролювати, коли та як закінчиться ця війна;
- Росія буде значно ослаблена, ізольована та покарана в політичному, економічному, військовому й дипломатичному плані.

Водночас доповідач не висвітлив, якою буде китайська стратегія у зв'язку з озвученим прогнозом.

Відзначимо, що наприкінці травня, вперше з часу повномасштабного російського вторгнення, позицію Китаю прокоментував президент України В.Зеленський. Зокрема, на його думку, Китай обрав політику бути у стороні, і Україну на сьогоднішній день влаштовує ця політика.

Отже за три місяці від початку російського вторгнення в Україну китайська позиція еволюціонувала від проросійського нейтралітету до реального дистанціювання від російсько-українського протистояння. Протягом цього часу з боку Китаю не зафіксована військово-технічна допомога чи сприяння Росії у спробах обійти міжнародні санкції. Водночас КНР надає стриману підтримку РФ на міжнародних майданчиках та в інформаційній сфері. Така ситуація, очевидно, збережеться, допоки між Москвою й Києвом не буде досягнуто домовленості хоча б про стале перемир'я. Це буде означити зменшення ймовірності нових хвиль міжнародних антиросійських санкцій, що дасть можливість Пекіну визначитися, як адаптуватися до нової міжнародної ситуації та як вибудовувати свою стратегію щодо відносин із Росією й Україною.

20 травня

10:00

Панель 3: Особистнісний та груповий вимір/досвід російсько-української війни (модератор: В.Нахманович; спікери: Д.Титаренко, О.Міхеєва, Г.Грінченко, П.Долганов)⁴

Дмитро Титаренко (Криворізький державний педагогічний університет)

«Моя друга війна...»: Війна на Донбасі у 2014–2021 рр. у сприйнятті свідків Другої світової

Війна, яка до лютого 2022 р. тривала в Україні, і передусім на Донбасі, вже 8 років, викликала чимало інтерпретацій серед представників експертного середовища – істориків, політологів, соціологів, котрі вивчали в тому числі й питання стану, еволюції суспільних настроїв у регіоні. На особливу увагу як української, так і світової наукової громадськості заслуговують ті люди, для кого війна на Донбасі стала вже другою – свідки Другої світової. До певної міри про їхнє ставлення до подій, що почалися у 2014 р., в контексті досвіду минулої й нової війни, про стратегії виживання, неоднозначність історичних інтерпретацій тощо дозволяють судити матеріали усної історії. Це, зокрема, результати понад 40 автобіографічних інтерв'ю, проведених

⁴ Через об'єктивні причини не всі спікери змогли подати тексти своїх виступів для публікації (*прим. уклад.*).

автором у 2014–2021 рр. як на підконтрольній, так і на непідконтрольній українському уряду території Донецької обл. в рамках різних дослідницьких проектів, присвячених пам'яті про Другу світову війну та її еволюції під впливом воєнно-політичних подій останніх років.

Основні завдання полягали в тому, щоб з'ясувати особливості стратегій виживання свідків Другої світової в умовах двох війн, їхнє ставлення до перспективи завершення нової війни; визначити особливості сприйняття подій Другої світової та «гібридної війни» 2014–2021 рр. у порівняльній перспективі, специфіку оцінки респондентами причин і характеру сьогоденної війни; охарактеризувати вплив воєнно-політичного протистояння на державно-політичну ідентичність.

З огляду на те, що інтерв'ю проводилися у відкритій формі, співрозмовникам забезпечувався простір для визначення послідовності та смислових акцентів своєї оповіді. Інтерв'ю проводилися як на підконтрольній, так і на непідконтрольній території Донбасу з людьми з різним ставленням до ворогуючих сторін. За винятком декількох осіб, це були ті, хто вперше ділився своїми спогадами. Сам факт проведення бесіди з очевидцями війни засвідчував їх прагнення бути почутими й, до певної міри, спробувати розв'язати питання минулого, які їх бентежили. Так, одна зі співрозмовниць під час бесіди попросила допомогти їй знайти радянського офіцера, котрий із декількома іншими офіцерами в 1942 р. кілька місяців квартирував у них удома та в 1946 р. навіть писав їй листи з Ростова.

Слід урахувувати високий рівень тривожності частини співрозмовників в умовах наближеності зони бойових дій, наявність страхів за надто відверті думки та судження в умовах невідповідності їх офіційному дискурсу, існування певних табуованих із перспективи респондента тем, що проявлялося, зокрема, у проханні вимкнути диктофон та продовжити оповідь без технічних засобів фіксації. Частково ця проблема додалася апелюванням до знайомих, колег, через яких було встановлено контакт, згадками про спільний зі співрозмовником досвід життя у зоні воєнного конфлікту, пережиті автором і його близькими екзистенційні ризики.

Ключовою проблемою для людей літнього віку стала реалізація власних стратегій виживання. Ставлення до сторін конфлікту значною мірою залежало від здатності й готовності носіїв влади (української чи в так званих «народних республіках») узяти на себе відповідальність за соціальне забезпечення численної групи пенсіонерів, у тому числі учасників війни або «дітей війни». З літа 2014 р. виплати пенсіонерам, які проживали на непідконтрольній території, було припинено. Згідно з приписами, відновити їх могли лише тим, хто виїхав на підконтрольні території, перереєструвався на новому місці проживання й фактично перебував там. Указана ситуація призвела до появи так званого «пенсійного туризму» – виїзду пенсіонерів на підконтрольну уряду територію, фіктивної реєстрації там як переселенців, одержання пенсій і повернення додому. До такої практики була змушена вдаватися й певна частина представників зазначеної вікової категорії (зокрема діти війни), що було пов'язано зі значними фізичними та психоемоційними випробуваннями: багатогодинні штучні черги на контрольних пунктах в'їзду-виїзду, погодні катаклізми, принизливі обшуки, подекуди грубе ставлення під час перетину лінії розмежування, обстріли, заміновані узбіччя. Ситуація, в якій опинилися представники воєнного покоління на непідконтрольній території, нерідко викликала алюзії на події періоду окупації, формувала в деякого суб'єктивне відчуття кинутих напризволяще владою: в 1941 р. – радянською, у 2014 р. – українською.

Наголос під час бесід було зроблено на подіях Другої світової, що водночас створювало відповідні передумови для відтворення досвіду співрозмовника вже за

умов нової війни. Особливості сприйняття подій 2014–2021 рр., бажання надати їм того чи іншого емоційного забарвлення, тих чи інших оціночних характеристик, як дозволяють судити результати проведених інтерв'ю з жителями регіону та власні спостереження, перш за все зумовлені їх трагічним військовим досвідом. Основними чинниками його формування стали артилерійські й мінометні обстріли з обох боків, особисті втрати (поранені або вбиті родичі чи сусіди, зруйноване житло, переїзд на інше місце проживання, який досить часто мав характер утечі в умовах раптової та реальної загрози життю), перебування близьких родичів у лавах збройних формувань сепаратистів або ж в українській армії, припинення виплати українських пенсій тим, хто проживав на непідконтрольній території, транспортна й економічна блокада непідконтрольних територій, обставини перетину лінії розмежування, пов'язані з цим ексцеси і зловживання з боку ворогуючих сторін.

Частина свідків реконструювала свій актуальний військовий досвід крізь призму пережитих військових подій 1941–1945 рр., проводила певні історичні паралелі й асоціації між двома війнами. Доволі докладне відображення в наративах знайшли події, що несли реальну загрозу для життя респондентів, їхніх родичів, сусідів, знайомих. Особливо гостра емоційна реакція виявлялася у ситуаціях існування реальної чи потенційної загрози життю дітей. Водночас складність проведення частиною співрозмовників широких паралелей і глибокого аналізу двох війн пояснюється особливостями дитячого сприйняття Другої світової, незрівнянно більш високим рівнем поінформованості про події останньої війни, її візуалізацією за допомогою телебачення.

Воєнно-політичні події останніх років актуалізували для багатьох жителів регіону питання самоідентифікації, що передбачало рефлексії з приводу свого минулого, переосмислення ставлення до історії, розуміння себе як представника певної спільноти. Досвід соціалізації респондентів за радянських часів дозволяє говорити про збереження у значній частині з них елементів радянської ідентичності з характерними для неї особливостями, зокрема патерналізмом, колективізмом, відносною другорядністю етнічного чинника. Високий рівень ностальгії за радянськими часами, як впливає з наративів респондентів, зумовлювався передусім наявністю у сучасній Україні значної кількості проблем соціально-економічного характеру, високим рівнем корупційності українських політичних еліт, поглибленням соціальної нерівності, хибами у проведенні історичної політики, що особливо боляче сприймалося співрозмовниками. У той же час результати інтерв'ю дозволяють суттєво корегувати поширений стереотип про нібито тотальну антиукраїнську налаштованість мешканців Донбасу, передусім на непідконтрольній території («Я не українка, я вважаюся україночкой, тому що я народилася тут. Моє все покоління – все з Росії. Але я тут народилася, я вважаю це своєю родиною. Я україночка, тому що я ношу український паспорт»).

Помітною є тенденція розглядати військовий конфлікт, що розпочався в 2014 р., як громадянську війну (такого роду оцінки були поширеними по обидві сторони лінії розмежування). Це пояснювалося усвідомленням того, що серед жертв з обох сторін переважають громадяни України, поліетнічністю і традиціями побутового мультикультуралізму, типовими для сходу нашої країни, пам'яттю про свою «велику Батьківщину – СРСР».

Таку парадигму сприйняття подій 2014–2021 рр. імпліцитно підкріплювала характеристика респондентами своїх соціальних взаємин з оточуючими. Питання політичних симпатій-антипатій призвело до глибокого розколу серед жителів Донбасу – колег по роботі, сусідів, доволі часто членів однієї родини. Результати бесід із респондентами дозволяють фіксувати значний рівень напруженості у стосунках із родичами з інших регіонів України або навіть повний розрив контактів із ними.

Доволі часто причинами такого роду конфліктів була не стільки артикульована й аргументована політична позиція сторін (по обидва боки лінії розмежування), скільки, очевидно, сформовані засобами масової інформації стереотипи сприйняття, сам факт проживання родичів на «ворожій» території та апіорна їх стигматизація.

Значну роль для респондентів відігравали питання оцінки історичного минулого – і власного, і суспільства, держави у цілому. Очевидно, що впродовж останніх років гуманітарна, зокрема історична, політика, яка реалізовувалася різними сторонами конфлікту на Донбасі, глибоко вплинула на колективну свідомість по обидва боки лінії розмежування (фронту).

Наративи респондентів, рефлексії з приводу сьогоденних подій на підконтрольній території Донбасу демонстрували відчутну різницю між офіційною культурою пам'яті останніх років, запроваджуваною владою, та приватною пам'яттю, яка зберігалася в родинах, причому передусім як пам'ять про «Велику Вітчизняну», а не Другу світову війну. Пам'ять про родинні жертви, особисті, викликані минулою війною страждання, служила ключовим запобіжником сприйняття конотацій Другої світової як поля битви двох «рівнозначно злочинних тоталітаризмів», де українці боролися за «чужі імперські інтереси». На тлі цього неорадянський канон історичної політики, який реалізовувався на території «народних республік», більшою мірою відповідав очікуванням людей даної вікової категорії, що, зрештою, в перспективі відкривало чимало можливостей для їх використання в політичних цілях.

Життя в умовах постійних бойових дій, екзистенційних загроз упродовж декількох років кардинально відбилося на життєвих пріоритетах представників старшого покоління, що, зокрема, демонстрували висловлені очікування: «[...] и чтобы только не стреляли. И больше ничего не надо...». У той же час результати бесід зі свідками війни дозволяють констатувати наявність у них стану глибокої депресії та фрустрації, що відображає стилістична фігура: «Детство пришлось на войну – видать в войну придётся и умереть...».

Загалом спогади жителів Донбасу, які стали свідками двох війн, відображають складну картину сприйняття подій 2014–2021 рр., ролі в них різних сторін конфлікту. Результати бесід з очевидцями Другої світової засвідчують у них стан глибокого морального шоку, викликаного загибеллю тисяч людей, руйнуванням звичного, зрозумілого й відносно безконфліктного етно- та соціокультурного середовища, знищенням економічного потенціалу Донбасу, що створювався їхньою важкою працею. Виважена робота з ресурсами пам'яті цього покоління, врахування часового та подієвого контексту сказаного, високий рівень емпатії й, водночас, уникнення політичної експлуатації свідків і жертв двох війн, є неодмінною умовою для відтворення поліфонічної історії війни, яка розпочалася 2014 р.

Петро Долганов (Рівненський обласний інститут післядипломної освіти)

«Довга тінь» Другої світової війни: способи пригадування та сучасні дискурси про російську агресію

Початок повномасштабного вторгнення Росії в Україну по-новому актуалізував старий зашкарублий радянський міф про «Велику Вітчизняну війну». З одного боку, в публічному просторі країни-агресора зловісно й по-орвелівськи формується образ України як чергового «нацистського ворога». З іншого – наші ЗМІ й політики часто

послугуються все тими ж символами Другої світової війни для означення сучасних воєнних подій. «Міста-герої», «фашистські агресори», «нацисти» – далеко не повний перелік пропагандистських штампів, до яких часто звертаються як політики, так і ширші кола громадськості. Проте, чи йдеться тут про справжні символи Другої світової? Більшість цих понять належать радше до сконструйованого в 1960-х рр. радянського метанаративу про «Велику Вітчизняну війну», а не живої соціальної пам'яті цієї війни.

Довгий час в Україні домінував один метанаратив про Другу світову – радянський. Він затіняв особистісні спогади та не дозволяв належним чином опрацювати травму великої війни. Зі здобуттям Україною незалежності все більшої популярності почав набувати ще один великий наратив – національний/націоналістичний. Радянський та український національні наративи стали конкуруючими, проте в публічному дискурсі досі бракує простору для осмислення особистісних історій і травм.

Одним з інструментів, який дозволяє їх виявити та зафіксувати, є усна історія. Остання демонструє значно складнішу палітру особистісних наративів, які стосуються радше повсякденних практик виживання під час війни, аніж перманентної боротьби з ворогом (нацистським, радянським тощо), до яких ми звикли з історичних книг та підручників. В особисті розповіді часто вплітаються і два згадані вище політизовані наративи про війну, однак вони значно складніші й менш однозначні. Люди далеко не завжди говорять мовою цих наративів (як українського про героїку УПА, так і радянського про боротьбу з фашизмом). Ці локальні наративи й репрезентують справжню мультиперспективну історію Другої світової війни.

У цій доповіді використано окремі результати масштабного проекту із запису свідчень очевидців. Цей проект називається «Голоси». Його ініціаторкою й координаторкою є українська історикиня Гелінада Грінченко. У фокусі цього допису перебуватимуть ті свідчення очевидців, які було записано впродовж 2020–2021 рр. на території Волинської та Рівненської обл. (разом формують історико-культурний регіон Західної Волині). Більшість записаних свідчень належать етнічним українцям, які народилися в 1920-х і 1930-х рр., та під час Другої світової війни були достатньо дорослими, щоб запам'ятати окупаційний режим. Лише кілька спогадів було записано з народженими вже в повоєнний період носіями постпам'яті. Впродовж двох зазначених вище років було записано 164 свідчення українських очевидців Другої світової на Волині з використанням методології наративного інтерв'ю (відео- та аудіозаписи). Майже 70% записаних – це жінки. Останнє зумовлено серйозним розривом між середньою тривалістю життя чоловіків і жінок (українські чоловіки у середньому живуть на 10 років менше за жінок). Тож варто враховувати, що та перспектива на події Другої світової війни й Голокост на Волині, про яку йтиметься нижче – це переважно жіночі бачення та специфіка пригадування.

Більшість волинських оповідачів й оповідачок проекту – це прості селяни, які народилися й дуже часто все своє життя провели в одній і тій самій сільській місцевості (подекуди в одному й тому ж селі), займаючись землеробством. Чимало з них ніколи не ходили до школи, або ж отримали лише початкову освіту на рівні 2–3-х класів. Багато оповідачів та оповідачок украй рідко або й ніколи не слухали радіо, не читали газет (подеколи через незнання грамоти чи низький рівень). У зв'язку з цим вони часто перебували поза прямими впливами радянської, нацистської, націоналістичної пропаганди.

Оскільки ці джерела можуть зацікавити ширше коло дослідників соціальної історії, коротко окреслю основну проблематику спогадів: Волинь у міжвоєнний

період, радянський режим на Волині в 1939–1941 рр., життя в умовах нацистської окупації (доля радянських військовополонених, спалення сіл, стратегії виживання під час війни й окупації, примусові роботи в Райху, діяльність УПА й радянських партизанів, функціональна колаборація, вбивства людей із психічними захворюваннями, образ іншого/чужого/ворога під час війни, особистісне сприйняття часу і простору війни, історія Голокосту), повоєнне життя, сучасне сприйняття війни, травма воєнного насильства. Надалі зосереджуся на кількох ключових проблематиках свідчень, які спонукають до глибшого дослідження й переосмислення окремих питань з історії Голокосту та Другої світової війни.

«Таких добрих людей я ніколи не зустрічала»: особистісні історії про період нацистської окупації. Досить часто для означення поведінки сучасних російських військових люди вдаються до пропагандистського кліше «гірші за німців». Чи насправді всі етнічні українці запам'ятали німців такими поганями, як про це говорила радянська пропаганда? Реалії свідчень очевидців із Західної Волині дещо складніші. «Мама казала: “таких добрих людей я ніколи не зустрічала”. В одного з тих німецьких солдатів теж залишилася дома маленька дитина. То він, каже, “тебе з рук не спускав”. Ділилися абсолютно всім – цукром, ну, що мали. Ніяких претензій до нас не мали», – зазначає Мотря Домбровська (1944 р. н.) з с. Жидичин Волинської обл. про поведінку німецьких окупантів⁵. Подібні згадки про «добрих» німців непоодинокі. Навіть навпаки – вони формують певний тренд.

«А у війну мій батько женився в 1942 році, весілля було у хаті, таке невеличке. Два німці заїхали на конях – всі полякалися, сидять. Німці зайшли у хату, щось сказали по-своєму, подивилися, що сидить молода й молодий, кажуть: «гут, гут». Їм налили, вони випили й розвернулися й пішли. Нічого не сказали... Як Малин палили, то мою тітку німець випустив... Аби наш поліцай був, то, казала, не випустив би», – свідчить Олександр Цимбалюк (1953 р. н.) із с. Перевередів Рівненської обл.

Чимало записаних нами оповідачів та оповідачок виявилися схильними характеризувати німців як «добрих», і таких, що поводитися цілком пристойно. «Німці до нас відносилися добре, дітям давали пряники, цукерки. Проте німців у нас майже не було, були українці», – розповідає Лідія Лещук (1925 р. н.) із с. Перевередів Рівненської обл. Теза про те, що «німців у нас майже не було», дуже часто повторюється людьми, які мешкали в невеликих селах, і під час окупації мали досвід комунікації переважно зі «своїми» колабораціоністами. Ба більше, навіть частина євреїв, пригадуючи власні досвіди переживання війни на Волині, подекуди говорять про «добрих» німців, котрі ділилися шоколадом і поводитися привітно. Водночас досвід насильства в них асоціюється з українськими сусідами, які служили у структурах шутцманшафту чи в органах місцевого самоуправління. Зважаючи на те, що співвідношення кількості німців до чисельності однієї лише допоміжної поліції в різний час складало 1:10, або й навіть 1:20, такі оповіді виглядають закономірними. Як зазначив Т.Снайдер, «обличчям німецької влади у волинському селі був українець» (див.: Дімент М. Самотній вигнанець: Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. – К., 2016. – С.9).

Українські службовці колабораціоністських структур постають в образі ката не лише в єврейських, а й в українських свідченнях. Пропоновані джерела ніби закликають істориків глибше дослідити та осмислити цей феномен насильства проти «своїх».

⁵ Тут і далі використано інтерв'ю, записані весною – осінню 2021 р. у Волинській та Рівненській обл. Аудіо- й відеозаписи зберігаються в Меморіальному центрі Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ).

У розповідях про події після 1943 р. це насильство «своїх» починає дедалі частіше асоціюватися з діяльністю УПА. «Розстрілювали і знущалися над населенням тільки бандери. Німці не розстрілювали тут нікого», – пригадує Галина Тугайбаєва (1937 р. н.) з с. Голишів Волинської обл. Насильницькі практики мобілізації, вбивства навіть за висловлювання особистої позиції, що не збігалася з ідеологією УПА, або за найменшою підозрою в допомозі радянським партизанам – це те, на що дуже часто вказують оповідачі й оповідачки у своїх історіях.

Ще одна проблематика, яка чи не найчастіше простежується у спогадах українських очевидців, – етнічні чистки під час українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р. Більшість оповідей відтворюють цей конфлікт як обоюсторонню етнічну чистку. Оповідачі та оповідачки пригадують не бойові дії і протистояння збройних загонів, а спалення польських й українських сіл, убивства мирних мешканців. «У війну були конфлікти: то поляки на українців нападали на якесь село, то українці – на поляків. Загалом міжнародна боротьба пішла. Убивства були, то те село спалять, то те: то поляків спалили, то поляки спалили, загалом недобре було», – зазначає Максим Вінцюк (1932 р. н.) із с. Кульчин Волинської обл. «Я пам'ятаю, знаєте, тут же ж, видно, українці били поляків, а потім вони, відповідно, прийшли й давали здачі там», – засвідчує Валентина Лобарчук (1933 р. н.), яка під час війни мешкала у сільській місцевості на Грубешівщині. Чимало оповідачів указують на членів УПА як безпосередніх учасників, а подекуди й ініціаторів цих насильницьких акцій. Водночас, зважаючи на те, що йдеться про українську перспективу цих чисток – велика кількість свідків пригадують саме польське насильство проти українців. Загалом же мало хто з них указує на повноцінні бойові дії між українськими й польськими загонами. В особистісних наративах ідеться саме про масові вбивства мирних мешканців, які чинилися з обох боків.

«Не дай Боже вам, діти, пережити війну». Розповідаючи про події Другої світової, чимало оповідачів та оповідачок так чи інакше проводять паралелі з сучасною війною Росії проти України – бойовими діями на Донбасі. «Батьки завжди казали: “діти, не дай Боже вам, щоб була війна”. Тому коли ми почули, що в нас на сході війна, то я ще так і говорила своїй доньці, згадувала ці слова, що “не дай Боже вам, діти, пережити війну”», – розповідає Ганна Костюк (1951 р. н.) із с. Княгининок Волинської обл. «І, здавалось би, було тяжко у воєнні й післявоєнні роки. Не було ні у що взутися, ні вдітися не було. Ті боти – як згадаю... [плаче]. Зараз ноги крутять, і чого – бо ж не було у чому ходити. І думала, що хоч на старість уже буде спокійно – ні, знов війна, знов усе це. Я не раз так думаю: Господи, щоб уже мені вмерти, щоб уже не бачити отут теї війни, але що ти зробиш», – із жалем розповідає Валентина Лобарчук.

Ось ще кілька прикладів висловлювань оповідачок про сприйняття війни крізь призму пережитого в 1939–1945 рр. Павлина Димінська (1931 р. н.) з с. Мочалки Волинської обл. згадує: «Не дай Бог, дітки, таке бачити, що було. Хай того не буде». На запитання інтерв'юера, що найбільше запам'яталося, що вирінає в пам'яті при слові «війна», Єлизавета Піснюк (1931 р. н.) із с. Жидичин Волинської обл. каже: «Найбільше те, що йшли діти, забирали на війну. Нічого не страшно, коні забрали, нехай беруть, а от дітей забрали, братів моїх».

24 лютого 2022 р., коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну, ЗМІ активно показували багатотисячні черги до військових комісаріатів, демонструючи велике патріотичне піднесення. Проте були ще одні, значно більші, черги – на українсько-польському кордоні. Їх утворили мешканці західних областей України (в тому числі Волинської та Рівненської), котрі через географічну близькість

змогли вже 24 лютого швидко дістатися до пропускних пунктів. Якщо чисельність резерву добровольців ЗСУ вимірюється сотнями тисяч, то кількість українських біженців – мільйонами. Припускаю, що масова втеча від війни частково зумовлена й неопрацьованою травмою Другої світової. Ця мовчазна поведінка може значно більше розповісти про травму війни, аніж вербальна публічна риторика з використанням пропагандистських штампів про «нових фашистських загарбників». Дискурс «Великої Вітчизняної» є політичним конструктом (результатом інтерналізації політично сконструйованих концептів), тоді як панічний непереборний страх і спонукати – результатом живої травми.

Панівні політизовані радянський, а згодом національний наративи про Другу світову війну не залишали людям простору для осмислення й опрацювання їхньої особистісної травми. «Колись діти крепко матері не питали й мати ніколи нічого не говорила. Я не знаю як у вас, [...] а в нас, знаєте, якісь усі такі як-то залякані», – зазначає Уляна Нетіба (1941 р. н.) з с. Жидичин Волинської обл. Небажання озвучувати те, що суперечить загальноприйнятим нормам, спонукає мовчати, але це мовчання також говорить – воно промовляє через травму. Ані радянський канон героїчного подвигу, ані національний канон героїки націоналістів не хотіли бачити й чути розповіді людей про насильство з боку шутцманшафту, радянських партизанів та УПА. Ці контрпам'яті суперечили й навіть кидали виклик сформованим постфактум метанаративам про війну. Переважна більшість оповідачів пригадують війну не як героїчний подвиг, а як жажіття, смерть, голод, страх, що сковає. Особистісний вимір пам'яті дуже далекий від офіційного мобілізаційного дискурсу. Бажання за будь-яку ціну зачaitися, втекти й уберегти себе та рідних від знущань – саме це є мовчазним лейтмотивом особистісної пам'яті про Другу світову війну.

Альтернативна пропаганда чи мультиперспективне осмислення воєнного насильства? Чимало істориків сьогодні стверджують, що в умовах російської агресії Україна повинна дедалі більше популяризувати свій альтернативний канон героїки Другої світової війни. Проте, чим насправді є ця «контрпропаганда» (як її означають багато істориків)? Ідеться радше про спосіб вибудовування антиросійського наративу історії Другої світової, а не глибоке переосмислення мультиперспективних травматичних досвідів. Будуючи цю «антиросію», ми насправді продовжуємо діяти на дискурсивному полі російської пропаганди.

Офіційний дискурс послуговується риторикою радянського наративу про «фашистських загарбників» та мобілізаційною риторикою, що є сумішшю національного наративу визвольної боротьби ОУН–УПА й радянського (використання понять «міста-герої», «фашистські загарбники» тощо). Подібна риторика далека від спогадів волинських очевидців та очевидиць про Другу світову і сприйняття ними війни як такої. Вони не говорять ані мовою націоналістичного, ані радянського канонічних наративів. Ці люди часто мають свої, дуже відмінні, історії й лексикон, які оприявнюють їхній особистісний досвід.

Деконструкція міфів про Другу світову війну, розчаклування її героїчних канонів, виховання критичного мислення через підходи мультиперспективності, контроверсійності та плюралізму – це була б асиметрична відповідь російській пропаганді. Такий підхід дозволив би позбутися «довгої тіні» цієї війни та її паралізуючого впливу, що виражається в нездатності творити нові смисли. Як тільки ми переосмислимо Другу світову з перспективи іншої парадигми соціальної історії – ми звільнимся від тягаря націоналістичного й радянського метанаративів і розпочнемо творити нові смисли війни поточної.

Імовірно, що значна частина (якщо не більшість) бійців ЗСУ сьогодні воюють не за УПА чи втілення недемократичної ідеології українського інтегрального націоналізму. Також вони протистоять не фашистському чи радянському режиму (в путінській клептократії поза маніпулятивними медійними дискурсами навіть не простежується повноцінної ідеології), а радше різновиду неототалітаризму, або ж, за влучним висловом З.Баумана, «плинному тоталітаризму». Ми всі сьогодні боремося за право жити в умовах демократичної держави зі свободою слова й толерантністю. Цей демократичний світ потребує своєї сили та волі до захисту. Демократія не зводиться до беззубого пацифізму, часто популярного в низці країн ЄС, що є радше проявом кризи та все тих самих шрамів Другої світової, але вже точно не рисою здорового демократичного простору. Цінності останнього дуже влучно окреслив К.Поппер, якому приписують вислів: «Аби підтримувати толерантне суспільство, останнє повинно бути нетерпимим до нетерпимості». Не тільки нетерпимим, але й достатньо сильним, щоб поборювати цей світ російської постправди, повальної корупції, олігархату та неоімперських амбіцій. Ми не хочемо статусу другосортних громадян, позбавлених права на власну ідентичність. Саме це є одним із лейтмотивів поточної війни, яка вже зараз стрімко формує нові практики комеморації й меморіалізації. Ми виграємо цю війну у символічному вимірі лише тоді, коли припинимо чіплятися за старі радянські штампи «антифашизму» та витворимо власне, осібно від Росії, демократичне дискурсивне поле.

12:30

Панель 4: Історична пам'ять після російсько-української війни: спонтанні моделі та конструювання

(модераторка: Г.Грінченко; спікери: О.Кісь, В.Масненко, В.Нахманович, І.Патриляк)⁶

Оксана Кісь (Інститут народознавства НАН України, Львів)

Жіночі досвіди війни: невидима дієздатність у контексті історії повсякдення та соціально-антропологічних студій

В історіях чи не всіх попередніх війн простежується одна незмінна тенденція – випускати з поля зору (чи то радше оминати увагою, нехтувати, замовчувати, і в такий спосіб знецінювати) жіночі воєнні ролі та досвіди. Війна, військо століттями сприймалися як традиційно чоловіча справа й, відповідно, чоловіча історія. Жіночі досвіди війни – це наче її побічний продукт: він аж ніяк не у фокусі уваги тих, хто за нею спостерігає, її описує чи згодом аналізує. Жіночу працю в тилу звично вважають допоміжною, жіночі внески у воєнні зусилля держав сприймають як вимушений тимчасовий захід, щось цілком другорядне в порівнянні з історіями про масштабні битви, успішні спецоперації чи воєнні стратегії. А життя жінок на окупованих територіях узагалі не вписується у великі наративи про військову звитягу. Якщо жінки й з'являються на сторінках воєнної історії, то найчастіше в образі безіменних масових жертв, рідше – як виняткові у своєму роді героїні-мучениці або показові затавровані ганьбою зрадниці.

⁶ Через об'єктивні причини не всі спікери змогли подати тексти своїх виступів для публікації (*прим. уклад.*).

Нинішня війна російської імперії проти України вочевидь дає нам нагоду й обов'язок позбутися цієї сумнівної традиції. Тим паче досвід Майдану та попередніх восьми років збройного протистояння недвозначно засвідчив не просто жіночу присутність і видимість у всіх сферах, але й дієву участь у визначенні долі країни на всіх рівнях.

У сучасному світі, де інформація поширюється зі швидкістю світла та жодна подія, особа чи вчинок не мають шансів залишитися невідомими, не помічати жіночі досвіди й ролі у цій війні просто неможливо. І хоча назагал те, як переживають цю війну жінки та чоловіки, може суттєво відрізнятись, і втиснути весь жіночий досвід у шаблонну трійцю образів жертви – героїні / мучениці – зрадниці вже не вдасться, ігнорувати те, що відбувається з жінками, і те, що роблять жінки, було б злочинною недбалістю чи історичною безвідповідальністю. Якщо ми справді хочемо зрозуміти, як ця війна вплинула на ціле українське суспільство, як вона змінила нашу країну, якими були джерела та складові нашої спільної перемоги – ми зобов'язані взяти до уваги жінок. Проаналізувати і врахувати всі їхні досвіди й ролі, усі без винятку.

Поки війна триває й більшість досліджень неможливо реалізувати (особливо ті, що передбачають глибинні інтерв'ю чи фокус-групові дискусії), маємо пильно придивлятися до нашої воєнної реальності, помічати та усвідомлювати усі її сторони і прояви, ретельно реєструючи й документуючи ті найрізноманітніші ролі та досвіди жінок, які згодом важливо буде проаналізувати доглибно.

Професійні досвіди: бійчині та урядовці. Нинішня війна оприявила здатність жінок успішно виконувати такі функції, які раніше вважалися неподільною цариною чоловічої відповідальності в умовах війни. Насамперед ідеться про збройні сили і сферу прийняття рішень найвищого рівня. Ми не можемо не помічати й не визнавати внески тих жінок, котрі взяли до рук зброю і захищають нашу незалежність безпосередньо на фронті. Напередодні війни жінки становили до 17% військовослужбовців ЗСУ, а це близько 32 тис. осіб. Це один із найвищих показників у світі.

Після кількох етапів проекту «Невидимий батальйон» (2015 р.) та адвокаційної кампанії на захист рівноправності для жінок у війську ігнорувати масову жіночу присутність у лавах ЗСУ та заперечувати здатність жінок дієво опанувати бойові професії стало неможливо. Їх новий воєнний досвід потребує вивчення – як він змінив цих жінок? Як жіноча участь змінила саме військо – і на рівні командування, військових ієрархій та субординації, і на рівні неформальних відносин між військовослужбов(и)цями, і на рівні повсякденного побуту підрозділів, і на рівні зв'язків із цивільними (місцевими, волонтерами, рідними та друзями).

Війна також повною мірою засвідчила професійність і компетентність тих жінок, які посідають відповідальні посади в уряді та органах управління різного рівня. Згодом нам буде важливо проаналізувати гендерні особливості менеджерського стилю посадовців – ті характеристики, які сприяли чи перешкождали їхній ефективності у виконанні завдань та обов'язків, покладених на них. Однак уже зараз міф про неспроможність жінок до керівної роботи через надмірну емоційність, якусь особливо вразливу жіночу психіку чи фізичну крихкість зазнав краху, а жіноче лідерство, в тому числі й на міжнародному дипломатичному фронті, показало готовність жінок до найвищого рівня державної відповідальності.

Жінки, які залишилися: окуповані й zagrożені міста. З іншого боку, вкрай важливо зрозуміти, як у суспільній свідомості трансформується (чи руйнується) поняття нормативної фемінності з усіма її стереотипними уявленнями про жінок «як слабку стать», котра потребує чоловічого захисту, після того, як весь світ бачив безстрашних українок, що голіруч виходили назустріч озброєним агресорам, із гідністю відстоюючи своє право не коритися вимогам окупантів на власній землі.

Історія про насіння соняшника в кишенях ворога, якого чекає погибель на українській землі, чи історія про конотопських відьом, котрі обіцяють ворогам імпотенцію, стали легендарними. Що й казати про майже фольклорно-казковий сюжет про бабусю, яка нагодувала ворогів отруєними пиріжками! Вірогідно, подібних випадків було значно більше. Фольклорний образ жінки, який, власне, віддзеркалює те, як осмислює колективні досвіди колективна свідомість, вочевидь буде вкрай цікавим предметом для студіювань.

У фокусі досліджень має бути й досвід тих жінок, котрі залишилися у загрожених містах, щоб далі дбати про залежних від них людей (дітей, старих і хворих родичів, сусідів), незважаючи на небезпеку для життя, стійко витримуючи всі труднощі, ефективно використовуючи мізерні ресурси. З одного боку, ці жінки продовжувати ту саму традиційну опікунчу працю (годувати, доглядати, лікувати тощо). Однак виживання в умовах бомбардувань, бойових дій та в окупації – це місія, виконання якої вимагає неабияких фізичних і психологічних зусиль, особливих практичних, соціальних навичок.

Те саме стосується тих жінок, котрі в умовах війни продовжували робити свою непомітну, непрестижну, низькооплачувану роботу, що від неї раптом залежить життя тисяч людей (продавчині, аптекарки, сімейні лікарки й медсестри, провідниці евакуаційних потягів), які в умовах загальної паніки раз у раз з'являлися на своєму робочому місці, і замість турбуватися про власні родини, продовжували дбати про людей навколо. Це також підводить нас до питання про перегляд засадничих постулатів нормативної фемінності, в якій пріоритет мав би бути на стороні сім'ї, а не професійних обов'язків чи громадянської відповідальності. Прикладів такого повсякденного немілітарного героїзму чимало.

Окремого антропологічного дослідження вимагатиме повсякдення тих, хто тривалий час фактично жили в місцях масових прихистків (метро, підвали, бомбосховища). Це цілком нові досвіди, інший спосіб соціальної взаємодії й організації побуту в обмеженому просторі, в екстремальних непристосованих умовах. При цьому, аналізуючи питоמו жіночі досвіди цієї війни, вкрай важливо осмислити практики екстремального материнства: пологи за відсутності медичної допомоги, догляд за дітьми в підвалах або в окупації, переживання втрати, насильства чи каліцтва дітей, практики солідарного материнства та інші пов'язані аспекти. У цій війні, як і в багатьох попередніх, саме на матерів лягла основна відповідальність за добробут та безпеку дітей. І також на тих жінок-опікунок, котрі у силу свого професійного обов'язку дбали про безпеку сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ми не повинні відвертати погляд від тих жінок, які зазнали нелюдського сексуального насильства на окупованих теренах. На відміну від замовчуваних десятиліттями злочинів сексуальної наруги вояків над цивільними жінками під час Другої світової війни, нині вже почалися кримінальні розслідування цих випадків, проблема набула суспільного розголосу, і є надія на покарання винуватців. Однак антропологам доведеться проаналізувати, як пережите змінило життя не лише самих жінок, але і їхні громади, як громади змогли опрацювати та інтегрувати цю травму, щоб відновити свої соціальні мережі (родинні, сусідські, дружні).

Жінки в русі: внутрішньо переміщені, біженки, депортовані, (е)мігрантки. Явище біженства не нове – воно супроводжувало кожен збройний конфлікт, а його масштаби завжди безпосередньо корелювали з інтенсивністю руйнувань, рівнем загроженості цивільного населення, і значною мірою залежали від доступності транспортних засобів. У контексті сучасної війни в умовах масованих дистанційних невибіркового бомбардувань населених пунктів біженство не лише набуло

безпрецедентних форм та обсягів, але й виразних гендерних характеристик, адже абсолютна більшість тих, хто виїхали – це працездатні жінки з дітьми й людьми похилого віку. Досвіди цих утікачок також підважують гендерні стереотипи, адже жінки не лише мігрують самостійно (не у супроводі чоловіків – такого досвіду українські заробітчани вже набули впродовж останніх 30 років), а й фактично стають єдиними годувальницями та реальними головами своїх родин у країнах перебування. Цей унікальний і дуже різноманітний (залежно від держави та від характеристик самих мігранток) досвід переїзду й адаптації в незнайомому просторі заслуговує на увагу та вивчення. Дотичною тут буде й тема сексуальної експлуатації в умовах майже неконтрольованої масової міграції жінок за кордон та неготовності місцевих державних структур, нерегульованості їхнього статусу в перші тижні війни.

Міграція жінок має ще один вимір – депортацію на територію РФ, примусове (силоміць, під погрозами) чи вимушене (коли люди погоджуються їхати куди завгодно з відчаєм й безвиході) вивезення громадян України. Важливо буде описати і проаналізувати те, що відбувається з цими жінками, подібно як дослідники/дослідниці вивчають історію примусової праці в нацистській Німеччині.

Війна не лише руйнує плани, але часом створює нові можливості. Серед мільйонів українських біженців за кордон виїхало чимало жінок, які мали давніші еміграційні мрії: війна дала їм нагоду зробити це з мінімальними зусиллями й витратами, на безкоштовному евакуаційному транспорті, за спрощених умов перетину кордону, при волонтерській і державній підтримці у країнах, куди вони прямували.

З іншого боку, війна відкрила двері багатьох раніше майже недоступних престижних інституцій на Заході для значної кількості високопрофесійних жінок – мисткинь, програмісток, науковиць та ін. Доброчинні концерти, виступи, вистави чи виставки дозволили представницям креативних професій показати світові свою творчість і здобути нову для себе аудиторію за межами України. Для здібних та амбітних студенток з'явилися унікальні можливості продовжити навчання в університетах Європи й Північної Америки. Якщо попередні війни вдоступнювали для жінок суто «чоловічі» професії та посади, то ця війна для частини фахівчинь також створює певний соціальний ліфт – можливість для кар'єрного поступу завдяки перспективі активнішої інтеграції в міжнародні професійні середовища та полегшеного доступу до освітніх ресурсів.

Українки за кордоном: міжнародний активізм і дипломатія. Так звана четверта хвиля української еміграції з пострадянської України на Захід мала виразне жіноче обличчя – щораз більше жінок самостійно виїздили на заробітки за кордон і залишалися там на довгий час або й назавжди. У деяких країнах Європи, де раніше не було сформованої української діаспори (як-от Італія, Іспанія, Португалія), новопосталі українські громади склалися переважно з жінок, котрі заснували безліч громадських, освітніх, культурних та доброчинних організацій, а від часу «Революції гідності» також голосно заявили про свою політичну і громадянську позицію через публічні акції, медійну присутність, волонтерські ініціативи. Натомість у Північній Америці, де були помітні тертя між старими діаспорами й так званими «новоприбулими» через недостатню активність у справах українських громад і помітну політичну інертність останніх, воєнні події каталізували процес їх взаємного зближення на ґрунті протистояння російській агресії.

Ця війна має не лише тотальний, але й глобальний характер, адже в той чи інший спосіб спонукала до дій громадян та уряди країн світу, щоб привернути увагу до війни і вжити дієвих заходів супроти російських агресорів, підтримати Україну в її

збройній боротьбі за незалежність. Українські мігрантки та представниці української діаспори, культурних середовищ розгорнули масштабні кампанії збору коштів на підтримку українського війська й гуманітарну допомогу біженцям. Усі ці добродійні концерти, виступи, аукціони та подібні заходи дозволили залучити величезні ресурси з-поза меж українських громад. Українські інтелектуалки за кордоном активно включилися в інформаційну війну, щоб поширювати правду про російську агресію, пояснювати її історичні передумови й культурно-політичні витоки. І водночас пояснюючи необхідність деколонізації академічного середовища на Заході, яке аж надто росієцентричне у своєму баченні Центрально-Східної Європи і сліпе щодо України.

Роль у цій війні українок за межами України належить пізнавати окремо, адже їхні досвіди (від вуличного активізму чи флешмобів у соцмережах й аж до дипломатичних місій) – також є частиною історії цієї війни.

(Не)нормативна жіночність в умовах війни: врода, споживання, (а)моральність. В умовах війни нормативна фемінність також постає перед викликами надзвичайних обставин, оприявнюється її сконструйованість, її рамки розширюються й навіть подекуди руйнуються. Дослідникам є сенс пильніше придивитися до цих процесів, як динамічно змінюються уявлення про зовнішній вигляд, красу, публічний образ жінок від початку повномасштабної агресії. Годі було не помітити, як у перші тижні війни для багатьох представниць шоу-бізнесу відмова від макіяжу й зачісок, обрізання волосся, підкреслено простий одяг, відсутність прикрас та інший мінімалізм (навіть аскетичність) у зовнішності ставали способом висловити свою політичну й патріотичну позицію, продемонструвати солідарність із тими, хто воює, тими, хто страждає. Вже за лічені місяці на зміну цьому тренду прийшли заклики чепуритися, щоб підняти моральний дух чоловіків на фронті.

Аналіз цієї динаміки може дати нам краще розуміння інструменталізації образу жінки для потреб пропаганди в умовах війни. Згадаймо гіперсексуалізовані зображення жінок, що були невід'ємною частиною мобілізаційних кампаній під час Другої світової. Тоді були популярними пінап-плакати зі спокусливими кралечками, котрі мали мотивувати вояків ефективніше перемагати ворога і швидше повертатися до своїх «крихіток». Однак у сучасних умовах навіть позірно добродійний фотопроект із залученням привабливих жінок (воячок і невійськових) у камуфляжі викликав неоднозначну реакцію самих бійчинь та бурхливу дискусію у соцмережах не лише про неприйнятність сексуалізації чи навіть гламуризації образу військовослужбовиці, але й про зловживання символічним капіталом однострою, право на носіння якого належить лише тим, хто служить у війську.

Жваві обговорення у соціальних мережах про (не)доречність і навіть (а)моральність споживання послуг індустрії краси, коли витрачені на зовнішній вигляд кошти краще було б переказати на потреби армії, наштовхувалися на тезу про переважно жіночу зайнятість у цій сфері й потребу підтримати тих самих перукарко-манікюрниць, котрі мають годувати свої родини. Це відкриває ще одне поле для гендерного аналізу цієї сфери з перспективи гендерної економіки.

Стереотипно жінок сприймають як більш моральних, суспільна уява часто малює жінку як утілення любові, нездатну на насильство чи на дії, які можуть спричинити смерть або фізичні страждання інших. Саме жінок найчастіше асоціюють з миротворчістю. Утім, історія знає чимало прикладів, які спростовують такі уявлення. І хоча частка жінок у бойових підрозділах порівняно невелика, але сам факт залученості їх у ролях бійчинь має спонукати до глибших досліджень про жінок і насильство, про взаємовплив жінок на війну та військо як інституцію, з одного боку, і здобутого воєнного досвіду на жінок зі зброєю – з іншого.

Пам'ятаючи, що війна – це межева ситуація, в якій хтось проявляє свої найвищі чесноти і шляхетність, а дехто шукає вигоду й нагоду, варто відмовитися від сліпої ідеалізації жіноцтва та побачити також тих, хто стали на бік ворога в ролі інформаторок, диверсанток, навідниць, колабораціоністок. Вони так чи інакше співвідповідальні за воєнні злочини, вчинені окупантами щодо цивільного населення, в тому числі й за смерть співвітчизників і співвітчизниць. Історії попередніх воєн мало розказують про призвідників злочинів, і ще менше – про жінок, причетних до цього. Історія цієї війни безумовно має включати такий розділ.

А також і параграф про тих, які не зупинилися перед мародерством у покинутих чи розбитих житлах своїх сусідів. І тих, які не погребували у шахрайський спосіб чи шляхом службових зловживань наживатися на зборі коштів для потреб ЗСУ, військових поставках чи гуманітарній допомозі. Адже жінки – не ідеальні істоти, лише їхній спосіб включеності в різні аспекти війни має свою гендерну специфіку, яку варто дослідити.

Участь жінок у злочинній діяльності (наркотрафіку, контрабанді, торгівлі людьми, сексуальній експлуатації), яка активізувалася у хаосі воєнного часу, вочевидь потребуватиме розслідувань правоохоронними органами. Вивчати жіночі досвіди в таких (напів)кримінальних сюжетах украй складно й часом ризиковано. Однак уже тепер ми маємо бути свідомі, що жіночі воєнні досвіди включають і такі виміри.

Волонтерство: репродуктивна праця як активне громадянство. Розбещене радянським патерналізмом, який спонукав громадян мислити й діяти в парадигмі «держава повинна подбати-надати-виділити-забезпечити», українське суспільство не відразу зрозуміло і сприйняло ідеї та практики волонтерства – добровільної неоплачуваної праці на користь громади чи певної вразливої групи з метою вирішення конкретних нагальних проблем. Різні добродійні фонди й організації, котрі діяли в Україні в 1990-х та на початку 2000-х рр., найчастіше були афілійовані з певними церквами чи політичними структурами, для яких благодійність була способом поширення власних ідей або рекрутування членів. Натомість «Революція гідності» й подальша російська агресія на Донбасі у 2014 р. спричинилися до появи справжнього низового волонтерського руху, в якому жінки посіли гідне місце кількісно та якісно. Нинішня повномасштабна агресія спонукала мільйони жінок масово долучитися до таких практик в усіх населених пунктах.

Годі не помітити безпрецедентну участь жінок у волонтерських ініціативах різного рівня і спрямованості – від збирання, доставки, сортування й розподілу гуманітарної допомоги з-за кордону та всередині країни, організації, підтримання роботи прихистків, аж до пошуку, закупівлі й доправлення на фронт складного, дорогого нелетального військового спорядження (від аптечок до тепловізорів і дронів).

Швидкість, з якою жінки опанували нові для них знання та незнайомі сфери, здатність до прийняття швидких і часто нестандартних рішень, готовність брати відповідальність, явний лідерський потенціал й особливий менеджерський стиль жінок у цих процесах, їх унікальний спосіб ефективного розподілу функцій та організації логістичних ланцюжків в умовах загального хаосу мають бути ретельно вивчені, щоб стати на користь суспільства в мирний час та разом бути вагомим аргументом для остаточного подолання гендерних стереотипів щодо участі жінок в управлінні.

При цьому важливо не впустити з поля зору ту волонтерську діяльність, менший масштаб чи публічність якої роблять її не такою помітною, але від того не менш значущою. Йдеться про тисячі жінок, у тому числі похилого віку та жінок з інвалідністю, котрі ледь не цілодобово плетуть маскувальні сітки, допомагають медикам

доглядати поранених у шпиталях, шиють однострої та спідню білизну для військових, власноруч готують енергетичні перекуси чи іншу їжу тривалого зберігання і швидкого приготування для вояків тощо. Їхня праця – це позірно ті самі звичайні традиційні жіночі заняття (шити, варити, в'язати, доглядати хворих), однак в умовах війни вони не лише вимагають значно більших зусиль і ресурсів з огляду на нечувані обсяги, але й набувають нових смислів, адже насправді мають безпосередній стосунок до підтримання боєздатності війська.

Важливо вивчати волонтерські ініціативи культурно-гуманітарного спрямування, які не пов'язані з воєнною потугою, але є проявом цінностей, за які ведемо цю війну – ці зусилля також не повинні минути непоміченими. Тим паче українки мають значний історичний досвід організації й успішного втілення таких гуманітарних і харитативних ініціатив ще від часів Першої світової війни. Не можна оминати увагою роль жінок у порядку та збереженні культурної спадщини й мистецьких цінностей, адже більшість працівниць музеїв і закладів культури – саме жінки, котрі самовіддано виконували свою роботу. До цього ж гурту належать і зоозахисниці, які (нерідко з ризиком для власного життя та здоров'я) рятували, годували, лікували й вивозили в безпечні місця тисячі домашніх тварин із загрожених міст і сіл.

Невидима дієздатність: турбота й емоційна підтримка. Традиційно саме на жінок суспільство покладає відповідальність опікуватися тими, хто в потребі (дітьми, хворими, старими, немічними) та дбати про емоційний клімат у родинях. Змалку дівчаток привчають бути уважними до потреб оточуючих, співчувати, втішати, розраджувати, перейматися комфортом рідних, піклуватися про їх самопочуття, добробут... Завдяки такій гендерній соціалізації жінки навчаються бути універсальними опікунками (caregivers), маючи цілий спектр знань, умінь та навичок, потрібних для того, щоб ефективно турбуватися про інших. У час війни суспільний запит на опіку шалено зростає, адже безліч людей зазнають фізичних, емоційних страждань. Таким чином те, що виховували у жінок для потреб патріархальної родини, стає цінним ресурсом для суспільства у кризі. Осмислюючи всі жіночі досвіди війни, нам важливо простежити, як працює ця жіноча «етика турботи», про котру свого часу писали К.Гілліган та Н.Чодороу, у суспільстві, що переживає екстремальні випробування.

Мільйони жінок по всій країні щоденно виконують роботу, яку неможливо ніяким чином ані виміряти, ані облікувати – це турбота про інших та емоційна підтримка. Досвіди тих жінок, які відкрили двері своїх домів для втікачів, щоб ділитися тим, що мають, із тими, хто втратив усе, – дуже важлива тема майбутніх досліджень. Зауважмо, що ці господині не лише пропонують прихисток та їжу, але й зазвичай надають емоційну підтримку своїм гостям, вислуховуючи їхні болісні історії.

Чи усвідомлюємо ми, як працюють неформальні жіночі мережі, коли запит про допомогу спонукає жінок активувати безліч ланцюжків особистих контактів (родинних, сусідських, товариських), щоб знайти потрібне рішення? Чимало допомогових практик відбуваються у спонтанний, неорганізований, позаінституційний спосіб. Якщо у волонтерських ініціативах (прихистках, психологічно-правничих порадах, евакуаційному транспорті, кухнях та соціальних їдальнях тощо) ще якось можна поррахувати кількість тих, кому надали допомогу чи обсяг цієї допомоги (літри супу, число порцій, кількість поїздок або кілометри пробігу), то як можна виміряти емоційну роботу, що її виконують звичайні жінки в такому собі «фоновому режимі», вислуховуючи безліч важких історій про страх, втрати, втечі, насильство, каліцтва, руйнування, смерть?

Дівчата-волонтерки, які зустрічають переселенців на вокзалах відносно безпечних міст, не лише роздають чай чи шукають житло, але й слухають про пережите

біженцями. Як і ті вчительки та виховательки, котрі опікуються роботою прихистків, облаштованих у школах чи дитсадках, не лише дбають про нічліг і побутові зручності, але й слухають розповіді. Не тільки професійні психологи, але й соціальні працівниці, авторки майстер-класів для переселенців, лікарки, перукарки, працівниці цнапів та інші фахівчині, які у силу своєї роботи безпосередньо контактують із біженцями, виконують величезну емоційну роботу, вислуховуючи та розраджуючи десятки чи сотні зболених, розбитих війною, розгублених людей, щедро витрачаючи свій емоційний ресурс, який ніхто ніде ніяким чином не враховує. Це сприймається як щось належне. Але ж усі ці малопомітні позірно буденні «жіночі розмови» – це не що інше, як спонтанна (аматорська, але інтуїтивно дієва) психотерапія, котра допомагає постраждалим від війни виринути з темряви своїх страждань, зменшити стрес, упоратися з травмою, відновити душевну рівновагу, знову повірити в людей, стати на ноги.

Якщо припустити, що емоційна стабільність громадян і громадянок має стосунок до соціальної стабільності цілого суспільства, то в умовах триваючої війни (як постійного потужного чинника емоційної дестабілізації) всі оці звичайні жінки, котрі турбуються, слухають і розраджують, – виконують винятково важливу місію. Ефект від цієї емоційної роботи й турботи подібний до синхронної дії безлічі ресор: пом'якшуючи, «гасячи» емоційні коливання на індивідуальному рівні, вони створюють синергію, яка утримує від надмірного розхитування ціле суспільство. Іншими словами, це допомагає нам як суспільству встояти в умовах шаленої турбулентності. Тому турбота та емоційна робота безумовно є низовими, масовими і значущими формами жіночої дієздатності (agency).

Замість підсумків: уроки війни. Історії попередніх воєн засвідчують, що навіть за умови активної та масової участі жінок у воєнних зусиллях (у тилу й на фронті), повернення до мирного життя зазвичай супроводжувалося поверненням до патріархальних норм у гендерних відносинах. Після Другої світової і у СРСР, і на Заході жінок не лише витісняли з тих професій та посад, до яких вони отримали доступ на час війни, а їхні бойові й економічні внески в перемогу замовчували чи знецінювали, але й держави розгортали пронаталістські політики і програми, спонукаючи жінок до дітонародження та компенсації людських втрат на фронтах. Із тих часів світ незворотно змінився. Громадянки України довели свою всебічну й повноцінну участь у справі наближення перемоги, – і всі їхні досвіди та внески мають бути належно проаналізовані, поціновані.

Досліджуючи різноманітні жіночі досвіди та гендерні виміри війни, важливо ретельно зважити і продумати спосіб, в який ці досвіди будуть репрезентовані в публічному просторі. Йдеться не лише про музеї та виставки (нарівні зі, власне, мілітарними досвідами) або документальне кіно, мистецькі твори чи науково-популярні публікації, але також і про представленість у топоніміці й у місцях пам'яті таким чином, щоб це дозволяло бачити рівноцінність і рівнозначність різних внесків та зусиль, які вкладали громадянки України в перемогу, і також гідно вшановували пам'ять тих, хто втратили життя за різних обставин – на фронті, в тилу, в окупації.

Підстави для обережного оптимізму справді є. Щонайменше жінок уже почали помічати і принаймні дискурсивно вони присутні у промовах президента, виступах посадовців, інформаційних повідомленнях. Уже кілька місяців ми повсякчас чуємо в них фемінітиви, які вербально роблять помітними захисників і захисниць, громадян і громадянок, мешканців і мешканок. Мотиваційні відеоролики на теми війни в межах інформаційного марафону говорять про те, що наш фронт – це й лікарняні палати, і громадські кухні, і прихистки для біженців із жінками та дітьми, і волонтерські

гуманітарні хаби, таким чином закріплюючи у суспільній свідомості рівнозначність кожної праці для наближення спільної перемоги.

Важливо помітити й осмислити різні жіночі ролі та досвіди, адже хай які ці досвіди нетипові, позірно дрібні чи локальні – це частина загальної картини, без котрої наші знання та уявлення про війну будуть неповними. Важливе застереження: жоден із досвідів не може вважатися актуальнішим, ціннішим, пріоритетним чи більш вартим вивчення, аніж інші. Ми маємо вийти за межі шаблонної героїзації чи віктимізації жіноцтва як якоїсь загальної однорідної маси: спираючись на принципи перехресності (*intersectionality*) варто вчитися помічати особливості різних груп жінок та аналізувати вплив таких характеристик, як вік, освіта, сімейний стан, етнічність, віросповідання, професія та інші, на життєві траєкторії цих жінок у воєнному часопросторі. Дуже важливо, аби дослідники усвідомили це й, пишучи історію цієї війни, не скотитися до глорифікації тих, хто воює, коштом знецінення праці тих, хто забезпечує боездатність війська та стабільність суспільства поза межами фронту.

Віталій Масненко (Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького)

Методологічні аспекти дослідження політики пам'яті на окупованих Російською Федерацією українських територіях

Запропонований методологічний інструментарій було розроблено для виконання науково-дослідного проекту «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)», частково фінансованого НФДУ.

Оскільки колективна історична пам'ять розглядається як своєрідний уявний неформальний соціальний конструкт, що функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам, то для її дослідження найбільш продуктивними будуть методи студіювання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру. У цьому сенсі політика пам'яті розглядається як один з основних каналів / засобів такої соціальної комунікації.

Визнаючи наявність у сучасному українському соціумі потенційно конфліктних локальних моделей історичної пам'яті, варто враховувати, що ці ймовірні суперечності стали предметом не стільки внутрішніх дискусій, як наслідком передовсім зовнішнього втручання Російської Федерації. «Гібридна війна» Росії проти України розпочалася значно раніше, ніж воєнна агресія 2014 р. Крім силового протистояння вона розгортається також і у просторі історичної пам'яті. Цілеспрямована пам'яттєва російська інвазія спостерігається від часу проголошення незалежності України та є органічним продовженням пануючого до того офіційного радянського історичного дискурсу. Тим самим порушується *історичний суверенітет* України – право держави самостійно трактувати власну історію й визнання цієї інтерпретації іншими державами та суспільствами.

Особливо наочно це спостерігається на тимчасово окупованих територіях, де відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість посиленними темпами впроваджується неоімперська модель історичної пам'яті, яка дивовижним чином поєднує імперські, радянські та власне окупаційні складники. Також очевидно, що саме квазіісторичні аргументи були використані для ідеологічного

обґрунтування широкомасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р.

Уважаємо системною методологічною помилкою, що при дослідженні історичної політики в Україні ігнорується факт російської агресії, не тільки пам'ятцевої, але й воєнної (М.Мінаков, А.Плеханов, П.А.Рудлінг, Ю.Юрченко). Інші дослідники (Г.Касьянов, С.Осипчук) начебто й визнають РФ агресором, але при цьому зосереджуються на критиці політики української влади і правих, яка продукує не тільки внутрішні, але й зовнішні конфлікти. Очевидно, при дослідженні політики пам'яті в умовах війни необхідно все ж вийти за межі моделі «пострадянського націоналістичного конфлікту», яка виявилася абсолютно непродуктивною, і зосередитися на студіюванні теми в координатах протистояння «різних цивілізаційних моделей».

Для осмислення функціонування мнемонічного простору в умовах окупації пропонується застосовувати теорію політики пам'яті Я.Кубіка та М.Бернгарда (2014 р.), яка дозволяє окреслити різні типи мнемонічних діячів і режимів пам'яті. Йдеться про чотири ідеальні типи мнемонічних діячів (агентів / акторів пам'яті), а саме *мнемонічних воїнів*, що вважають себе носіями єдино правильного історичного пам'ятцевого дискурсу; *мнемонічних плюралістів*, які визнають множинність бачення минулого і право на іншу його інтерпретацію; *мнемонічно байдужих* – незацікавлених у політиці пам'яті чи тих, що воліють триматися осторонь культурних протистоянь та «воєн пам'яті»; *мнемонічно будучих*, які опонують будь-яким зверненням до минулого і його впливів на сьогодення й майбутнє.

При цьому варто враховувати, що у випадку з гібридною агресією РФ проти України тривалий час спостерігалася ситуація *несиметричної взаємодії*. Так, до 2014 р. російська сторона була репрезентована доволі агресивними мнемонічними воїнами, а українська – переважно мнемонічними плюралістами. Часткові зміни спостерігалися за президентства В.Ющенка, коли вперше з'являються ознаки інституційної протидії російському імперському історичному наративу. Однак за президентства В.Януковича така протидія була припинена. Більше того, через офіційні українські інституції поширювалися російські пам'ятцеві конструкти.

У 2014 р. ситуація з мнемонічними акторами зазнала суттєвих змін. Від того часу на окупованих Росією українських територіях ідеться про цілковите домінування мнемонічних воїнів, як із боку окупантів, так і з боку протидії їхній агресивній політиці. Водночас переважна частина місцевого населення залишається мнемонічно байдужими. Тож одним із перспективних напрямів деокупації був пошук оптимальних шляхів до посилення позиції мнемонічних плюралістів як найбільш реальної та оптимальної. Хоча було зрозуміло, що до фактичного звільнення окупованих територій це завдання матиме «відкладений» статус.

Від 24 лютого 2022 р. така перспектива була цілком втрачена. Відтепер ідеться про довготривале *капсулювання* статусу мнемонічних воїнів у досить жорсткій інтерпретації. Більше того, тип мнемонічного актора з боку агресора досяг свого апогею – *мнемонічних руйнівників, мнемонічних гвалтівників*.

Серед агентів пам'яті доцільно також виокремлювати певну внутрішню ієрархію: продуцентів пам'ятцевого дискурсу, його поширювачів / трансляторів та реципієнтів. Основні актори політики пам'яті з російського боку: федеральні державні органи (головним продуцентом пам'ятцевої агресії став особисто президент РФ В.Путін), спецслужби, окупаційні адміністрації, навчальні заклади, політичні партії (російські, колабораціоністські), квазігромадські організації (ветеранські, молодіжні, «козацькі»), місцеві історики-колабораціоністи, клір УПЦ МП. Українська сторона представлена державними інституціями, громадським організаціями й

ініціативами, українськими та кримськотатарськими активістами, спецслужбами. Протидія окупаційній політиці пам'яті на сьогодні значною мірою здійснюється громадським сектором.

Зрозуміло, що взаємодія / протидія різних типів мнемонічних діячів продукує відмінні *режими пам'яті*, тобто формує впорядкований спосіб пам'ятати про окремі явища, події чи процеси минувшини, який постійно підживлюється актуальними суспільно-політичними реаліями. Пропонується режим пам'яті в умовах окупації визначати як *тоталітарний* та *екстремальний*, який окрім домінантної пам'яттевої моделі, нав'язаної через примус, у тому числі й силою зброї, містить кілька репресованих моделей віктимізованих на цей час груп населення. В АРК, Севастополі, ОРДЛО носіями упослідженої пам'яті стали громадяни з виразною (й навіть прихованою) українською ідентичністю, кримські татари, вірні окремих протестантських конфесій, громади ПЦУ, деякі етнічні групи. Водночас є всі підстави стверджувати, що комеморативний примус породжує передбачувану *нестабільність* і *тимчасовість* подібного режиму пам'яті. Ця ситуація дозволяє запропонувати кілька можливих сценаріїв виходу з нього та перейти до більш сприятливого і продуктивного пам'яттевого режиму. Отже не повсякденні локальні «меморіальні війни», а кардинальна зміна загальної опції – режиму функціонування історичної пам'яті дозволить зупинити російську агресію у цій царині.

Робоча наукова гіпотеза полягає в інтерпретації історичної політики на окупованих територіях як екстремальної сурогатної моделі спотворення минувшини та неприхованої інструменталізації історії в координатах постправди для маніпуляції суспільною свідомістю на угоду політичній меті агресора. Але тут спостерігається певний казус неясності / непрозорості, а отже ймовірної некоректної оцінки цієї мети. Події 2014 р. – окупація Криму й частини Донбасу давали підстави трактувати мету агресора як намагання порушити державний суверенітет України, територіальну цілісність. Однак відкрита широкомасштабна агресія від 24 лютого 2022 р. спонукає внести корективи у зазначені вище методологічні підходи. Оскільки тепер більш прозоро окреслилися мета нападника. Йдеться не лише про порушення державного суверенітету, а про знищення України як держави й геноцид українців як національної спільноти. Проголошена агресором «денацифікація» полягає в деукраїнізації та деевропеїзації українського соціуму, ліквідації такого цілісного явища, як Україна. Отже «війна пам'яті» набуває екзистенційного виміру, оскільки тепер ідеться про захист власне української ідентичності.

Для з'ясування кореляції між історичною політикою та станом колективної соціальної пам'яті в екстремальних умовах окупації доволі продуктивними є усноїсторичні методи. При цьому враховувалося, що ця взаємодія має складний алгоритм і залежить від багатьох різнопланових чинників. Основна складність полягає у визначенні якісних та кількісних маркерів впливу історичної політики на пам'яттеву приємність соціуму.

Важливим методологічним компонентом дослідження теми є фіксація особливостей трансформації ідентичностей населення окупованих територій. Тут необхідно констатувати відмінну модель самоідентифікації українських громадян мешканців Донбасу і Криму. Ідентичність населення українського Донбасу пропонується визначати як прикордонну й гібридну, а самовизначення мешканців Криму – як типово для спільнот, що сформувалися внаслідок поселенського колоніалізму. Відповідно, і механізм впливу політики пам'яті на процес трансформації історичної свідомості населення цих регіонів буде відмінним. Власне, і сама історична політика окупантів у Криму й ОРДЛО має помітну специфіку. Відповідь української сторони також

має бути диверсифікованою та враховувати особливості історичної свідомості різних груп громадян у цих регіонах.

Підсумовуючи, варто зазначити, що для дослідження політики пам'яті в умовах агресії та окупації необхідні специфічні методологічні підходи. Неприпустимо ставити «на одну дошку» агресора й ту сторону, котра чинить опір. Більше того, самі російські дослідники декларують відмову від зрівноваженого підходу в оцінці історичної політики РФ та європейських країн (О.Міллер). Аксиоматичними положеннями також вважаємо, що пам'яттєва інвазія починається значно раніше воєнної, а в умовах воєнної агресії відбувається суттєва трансформація типів мнемонічних діячів. Зрештою, українські історики мають долучитися до вироблення оптимальної політики пам'яті для реалізації процесу деокупації українських територій.

Віталій Нахманович (Музей історії міста Києва)

Історична пам'ять як «кров і ґрунт» російської агресії

На тлі масових злочинів, які чинить російська армія в Україні, питання не лише ідеологічних, а й політичних причин війни відходять у суспільній свідомості на задній план. Процес дегуманізації ворога у пропаганді та побутовому дискурсі зайшов дуже далеко. Сьогодні не лише пересічний громадянин, а й значна частина експертного середовища не ставлять питання в інших площинах, ніж «психічна неадекватність Путіна», «споконвічна агресивність Росії» та «звіряча сутність росіян» (останнє інколи з «поправкою» на «дикунство» чеченців, бурятів та інших російських «іногородців»). Не будемо заперечувати практичну плідність такого підходу з погляду максимальної мобілізації суспільства на відсіч ворогу. Проте, слід усе ж таки визнати, що відмова від пошуку глибших джерел, що породили російсько-українську війну, і надалі несе у собі низку небезпек.

По-перше, йдеться про хибні ідеологічні конструкції, що практично абсолютизували економічний фактор як рушій міжнародних і внутрішньополітичних процесів. Сповідання їх призвело до критичної неготовності колективного Заходу до масштабної російської агресії – як у військовому, так і, власне, економічному вимірах.

По-друге, це брак усвідомлення ідеологічних причин геополітичних процесів із боку критичної більшості українських політиків, журналістів, експертів і громадських активістів. Це призвело до нехтування з боку української влади ідеологічними та оборонними складовими державної політики впродовж майже всього часу незалежності.

По-третє, це небажання визнати наявність глибоких ідеологічних і культурних причин співпраці з агресором значної частини представників української політичної та інтелектуальної еліти й пересічних громадян. Це завадило системній роботі для запобігання чи бодай істотному зменшенню масштабів цього явища.

Треба зазначити, що у сьогоденній Росії історична пам'ять набула геть неадекватного значення і великою мірою є визначальною при ухваленні чинною владою політичних та воєнних рішень. А це означає, що боротьба з російською агресією й подальша «дєрашизація» Росії щільно пов'язані з кардинальними змінами в політиці пам'яті Росії, України та колективного Заходу.

Розглянемо ідеологію сучасного російського режиму у трьох вимірах: політичному, етнонаціональному, релігійному.

Ключовою ознакою політичної еліти путінської Росії є відсутність у неї візії нового («ідеального») майбутнього. Запропонований росіянам суспільний ідеал зводиться до відтворення уявного минулого, тобто повернення до такої собі «золотої доби». Характер цієї «золотої доби» до кінця не визначений і становить суміш ознак імперських і радянських часів. Узагальнений образ «золотої доби» Росії – це велика держава, впливова на міжнародній арені з сильною владою всередині. Найближче до цього ідеалу в уявленні політичної еліти та російського народу стоїть сталінський СРСР повоєнного зразка.

Таким чином, історична пам'ять у Росії, фактично, виступає як джерело суспільних ідеалів. Підкреслимо, що не пам'ять використовується для підживлення сформованих сьогодні ідеалів і цілей. Навпаки, сьогоднішні ідеали й цілі спрямовано на відтворення штучних конструктів історичної пам'яті. Адже саме за її допомогою цілеспрямовано формується образ СРСР та (меншою мірою) Російської імперії як взірця й мети суспільного руху. Недарма у сьогоднішній Росії зазвичай мирні диваки – реконструктори історії – перетворилися на агресивних носіїв радикальних неоімперських амбіцій.

В етнонаціональному вимірі «нова» путінська Росія прагне спиратися на національні основи старих «великої Росії / СРСР» – російський і «радянський» народи. Тут дуже виразно виявляється химерне поєднання імперської й радянської спадщини. Адже «російський (русский) народ» в уявленнях сьогоднішніх правителів Росії – це традиційна імперська сукупність «великоросів, малоросів та білоросів», а «радянський народ» – так само традиційна, але вже радянська сукупність народів колишнього СРСР.

Зрозуміло, що підтримувати цю штучну конструкцію можливо лише за максимального насилля над історичною пам'яттю. Внутрішню несумісність цих двох концептів удається подолати через абсолютизацію простого факту тривалої спільної історії в межах однієї держави. Це, на думку творців сучасної російської ідеології, є достатнім обґрунтуванням прагнення до такого самого спільного майбутнього цих народів.

Але найцікавіше розглядати ідеологію путінської Росії в релігійному (чи, швидше, псевдорелігійному) вимірі. «Релігійний» характер сучасної російської концепції «золотої доби» здається очевидним. Сповідання «культу Перемоги», «великої держави» та «єдиного народу» має виразні атрибути «символу віри» – ознаки належності до спільноти «своїх».

Тому й російська агресія проти України має характер не просто завоювання (чи «возз'єднання історичних земель»). Вона, по суті, є «хрестовим походом» за «повернення» українців у лоно «спільної» «релігії золотої доби», а отже «спільного народу» та спільної держави. Недарма найбільшу жорстокість російська армія виявляє саме на сході України. Адже саме там, на думку російських можновладців, усе місцеве населення мало зустрічати їх із найбільшою радістю. Знищення Волновахи, Маріуполя, Северодонецька не має нічого спільного з вирішенням воєнних завдань. Це навіть не звичайна спроба тероризувати мирне населення для підриву морального стану суспільства ворожої держави. Це – покарання єретиків, колективне аутодафе, що відсилає нас до середньовіччя. Найближчим аналогом цього є не килимові бомбардування Лондона чи Дрездена періоду Другої світової війни, а вбивство 15 тис. мешканців французького Безьє під час Альбігойського хрестового походу 1209 р. Тоді на запитання одного з вождів війська хрестоносців, як відрізнити єретика від католика, папський легат Арнольд Амальрик відповів: «Убивайте всіх! Господь упізнає своїх!».

Показово, що Російська православна церква не просто повністю підпорядкувала себе путінській державі та її політичним цінностям. У цьому, зрештою, немає нічого,

що суперечило б споконвічним візантійським традиціям. Але російське православ'я завдяки своїм очільникам (насамперед патріархові Кирилу) виявилось цілком «включеним» до пануючої «релігії золоті доби». Можливо, найвиразнішою ознакою цього став так званий «храм Перемоги» – головний храм збройних сил Росії в Кубинці, відверто присвячений «75-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні, а також ратним подвигам російського народу в усіх війнах». Своєю військовою іконографією, архітектурно-числовою символікою та оздобленням він швидше нагадує храм Марса, аніж Христа.

Але питання не лише у символіці поодинокого храму, хай і одного з найбільших у Росії та світі. Проблема в тому, що «релігія золоті доби» має не просто антизахідний, а й виразно антихристиянський характер. Адже вона у принципі відкидає ідею прогресу як таку. У повній відповідності до старого поганства вона вимагає повернення до «старих добрих часів» замість розбудови нового кращого світу, зокрема заснованого на Божих заповідях. Відтак історична пам'ять слугує змістовним ґрунтом та ритуальним наповненням для політичної «релігії золоті доби», підставою та «метою» «хрестового походу» в Україну.

Розуміння ще одного виміру впливу історичної пам'яті, цього разу групової, додає погляд на сучасну російську політичну еліту. Путінський режим, на відміну від звичних військових хунт, є хунтою вихідців із КДБ–ФСБ. За довгою історією кривавих злочинів цієї організації забувається головна мета її існування, а саме – охорона існуючого політичного режиму. Це, до речі, було відбито в назві дореволюційної політичної поліції Російської імперії – відділення з охорони суспільної безпеки та порядку або, у просторіччі, охоронне відділення. Тому основною ознакою цієї структури загалом та її співробітників як окремих людей є апріорна нездатність до продукування принципово нових суспільно-політичних ідей. Охоронець має охороняти, а не реформувати.

Але радянські «чекісти», крім тути за «великою місією», яка на них була покладена, винесли й непозбутній комплекс провини за її цілковитий провал. Адже вберегти радянський режим від падіння, а радянську державу – від розпаду їм не вдалося. Невипадково В.Путін називає розпад СРСР найбільшою катастрофою ХХ ст. Для нього та його колег із КДБ це дійсно була найбільша особиста катастрофа. Вона засвідчила їх повну профнепридатність як охоронців і позбавила «великого сенсу» існування.

Тому після захоплення влади їхньою основною метою стало прагнення, як у комп'ютерній грі, «переграти» минуле та «виконати місію». А це означає відродити СРСР періоду найбільшої могутності не лише держави, а і їхньої корпорації – сталінських часів. Водночас це дає можливість створити єдиний доступний їм, охоронцям, а не творцям, ідеал для широкого загалу – ідеал зниклої «золоті доби».

Отже, на груповому рівні історична пам'ять виконує роль «наркотика» як для всього народу, так окремо для правлячої корпорації КДБ–ФСБ в їх прагненні стерти пам'ять про власний інституційний провал і замінити згадками про «Перемогу» та їхні «професійні здобутки».

Є принципова відмінність між ставленням до «Великої Вітчизняної війни» й «Перемоги» в ній за радянських часів та у сучасній Росії. Комуністичні очільники СРСР також розглядали війну та перемогу в ній як виправдання за всі злочини і провали власного режиму. Але разом із тим вони не прагнули повернутися до сталінських, тим більше воєнних, часів, які самі пережили. Їхнє «Ніколи знову!» було щирим, і народ вони намагалися вести до «світлого майбутнього», котре аж ніяк не мало стати відтворенням минулих жахів. Інша справа, що нічого іншого, крім політичних репресій та економічних невдач радянський соціалізм не міг запропонувати у принципі.

Натомість сучасні російські лідери про війну знають лише з радянських фільмів і шкільних «уроків мужності». Вони сприймають її як часи «всенародного єднання», коли «вся країна на фронті й у тилу під керівництвом комуністичної партії згуртувалася для відсічі фашистському ворогу». Саме цей уявний стан суспільства, яке «геройчно захищали» їхні професійні попередники, і становить їхню мрію. Її з ними ладна поділяти більшість пересічних росіян, що воліють «нічого не знати» про мільйони жертв сталінського режиму, про штучний голод і злидні, безправ'я й тотальний примус.

Як ми бачимо, ключовою подією в історії «золотої доби» є «велика Перемога у Великій Вітчизняній війні», яка, власне, і призвела до остаточного утвердження цієї доби. Тому закляття «Можемо повторити!» має характер не простого вихвалання. У повній відповідності до поганського світогляду йдеться про цілком магічну дію. Повторення «великої Перемоги» має призвести до відновлення того, що їй наслідувало – перетворення Росії на велику державу, що вирішує долю світу.

Усе це принципово відрізняється від ролі пам'яті про Другу світову як на Заході, так і в Україні. На «старому Заході» пам'ять про ту війну стала концептуальним ґрунтом внутрішньої та зовнішньої політики толерантності, компромісу й інклюзивності. Її ключовими складовими є перемога над нацизмом і Голокост. При цьому пам'ять про спільну перемогу над нацизмом та (що, можливо, ще важливіше) спільне його засудження на Нюрнберзькому процесі стала основою ставлення до СРСР (а відтак і Росії) не просто як до військового союзника, а й до соратника у світовій боротьбі «добра зі злом».

Звісно, у країнах Центральної та Центрально-Східної Європи інша пам'ять про Другу світову. Це пов'язано й з участю в ній окремих держав на боці Німеччини (Угорщина, Румунія, Хорватія, Словаччина, Болгарія), і з наявністю масових жертв серед нееврейського населення (Польща, Сербія), і з тим, що всі вони стали жертвами не лише нацизму, а й комунізму. Але політику Заходу визначають не вони, тому пам'ять про Другу світову війну стала підґрунтям ідеї створення єдиного простору «від Атлантики до Владивостока», тригером пацифізму та прагнення до порозуміння з Росією.

В Україні множинність моделей історичної пам'яті залишається істотною складовою множинності бачень загального цивілізаційного вибору країни. Тому впродовж усієї незалежності точаться «війни пам'ятей», що відбивають загальнополітичні війни. Так чи так, ключовою складовою всіх українських візій пам'яті залишається Друга світова. Однак, на відміну і від Росії, і від країн «старого» Заходу, в Україні відсутнє єдине ставлення до цієї історичної події, до визначення її героїв, жертв і злочинців. Радянська, націоналістична та ліберальна моделі, що залишилися у спадок від радянських часів, і їх комбінації, що виникли вже за останні 30 років, пропонують дуже різну оцінку цих явищ. Окремі власні моделі історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну, мають провідні національні меншини, часто-густо ці візії несуть помітну антиукраїнську складову. При цьому радянська та пострадянські моделі пам'яті залишаються потужними каналами впливу російської «політичної релігії золотої доби». Натомість ліберальна модель пам'яті, так само, як і на Заході, є підступним каналом впливу ідей пацифізму та схиляння перед Росією. Тому в Україні історична пам'ять є значною мірою чинником перманентного внутрішнього розколу у суспільстві та каналом демобілізуючих зовнішніх впливів.

Яким мав би бути найдієвіший рецепт для виправлення такої ситуації? Напевно, взагалі позбутися центральної ролі Другої світової війни в історичній пам'яті. Так само, як у Радянському Союзі з історичної пам'яті було викреслено Першу

світову – Велику війну. Але для цього у СРСР було створено потужну централізовану машину державної пропаганди, що була частиною загальної тоталітарної системи примусу та контролю. Очевидно, що це саме те, чого ми прагнемо позбутися в Росії, уникнути в Україні та не допустити на Заході (угорський і польський досвіди доводять наявність такої небезпеки).

Отже, зміни в історичній пам'яті мають відбуватися повільно, з урахуванням наявної пам'яттєвої спадщини – як загальнонаціональної, так і родинної. Але треба усвідомлювати, що такі зміни є наслідком не просто роботи з цією пам'яттю як такою. Людина та нація пам'ятають не все, що з ними відбулося, а те, що вони вважають для себе важливим. І оцінка минулого так само змінюється залежно від оцінки сьогодення та планів на майбутнє. Тому треба не просто викреслювати Другу світову з підручників і телеекранів, а змінювати світоглядні настанови людей та народів.

Для цього Росії потрібно «повернутися наперед головою», відмовитися від агресивного імперіалізму й перейти від «релігії золотої доби» до прогресистської ідеології. Європа має зняти з очей «червоні окуляри», зрівняти моральне сприйняття нацизму та комунізму, нацистського Райху і СРСР, та відокремити в історичній і політичній уяві Росію від інших країн Східної Європи – її колишніх колоній. А Україні треба позбутися комплексу меншовартості, повернути власну тисячолітню історію та усвідомити себе частиною західного світу.

Уклали:

Олександр Лисенко (Київ)

Олександр Маєвський (Київ)

Віталій Нахманович (Київ)